

L'evolució del paisatge agrari andalusí i feudal de les grans hortes fluvials. Les sèquies de Quart i del Comuner d'Aldaia a l'horta de València*

The evolution of the agrarian landscape in the huerta of Valencia during the al-Andalus and the feudal post-conquest periods: The Quart and the Comuner d'Aldaia irrigation canals

per Ferran Esquilache Martí

RESUM:

Aquest article presenta el primer estudi de detall d'una zona de l'horta de València mitjançant l'aplicació de mètode de l'arqueologia hidràulica. Així, després d'una breu contextualització històrica i geogràfica del senyoriu de Quart i Aldaia i del sistema hidràulic que l'irriga, s'estudia el paisatge agrari de l'horta des de la situació actual fins als orígens del sistema, per acabar amb una explicació diacrònica del paisatge que en contextualitza socialment l'evolució. L'origen islàmic del sistema hidràulic va suposar una completa transformació de l'anterior paisatge d'època romana en el moment de la colonització araboberber iniciada al segle VIII, amb la construcció de petits espais hidràulics clànics, que es van mantenir estables fins a la colonització feudal dels segles XIII i XIV, moment en el qual es va produir una gran expansió de la superfície irrigada.

PARAULES CLAU:

Arqueologia hidràulica, paisatge agrari, hortes fluvials, horta de València, formació d'al-Andalus, colonització feudal

ABSTRACT:

This article summarizes the first detailed study of an irrigated area of the Valencian huerta to apply the methods of Hydraulic Archaeology. Following a brief geographical and historical introduction, it examines the agrarian landscape of the manor of Quart and Aldaia and its hydraulic system, starting from the current situation and going all the way back to the system's origins, relating all the while each historical landscape to the corresponding social formation. The creation of the hydraulic system at the time of the Arabo-Berber colonization in the eighth century involved a complete transformation of the former landscape of the Roman period through the construction of clan-related small irrigated estates, which remained stable until the feudal colonization of the thirteenth and fourteenth centuries, when there was a great expansion of the irrigated surface.

KEYWORDS:

Hydraulic Archaeology, agrarian landscape, river huertas, Valencian huerta, al-Andalus, feudal colonization.

* El present article és una reelaboració actualitzada, corregida i més completa d'una part del treball d'investigació realitzat per a l'obtenció del Diploma d'Estudis Avançats (DEA) en el Departament d'Història Medieval de la Universitat de València al setembre de 2007, i que porta per títol «Dels assentaments tribals a la colonització feudal de l'Horta de València (s. VIII-XIV). La gestió social del treball camperol en la construcció i transformació del sistema hidràulic de Quart i el Comuner d'Aldaia». Un avanç de la recerca es va publicar en una obra més àmplia de caire divulgatiu: F. ESQUILACHE, *Història de l'horta d'Aldaia. Construcció i evolució d'un paisatge social*, Aldaia, Ajuntament d'Aldaia, 2007.

En 1988, quan l'anomenada *Arqueologia hidràulica* no havia fet més que els seus primers passos, i ni tan sols rebia encara aquest nom, Miquel Barceló afirmava que

han quedado suficientemente probadas las posibilidades de la arqueología en el análisis de los sistema hidráulicos, por complejos que éstos sean. Falta, sin embargo, pasar por la gran prueba de analizar un perímetro de los tradicionalmente conocidos como 'huertas', mucho más extensos y con caudales de agua en circulación muy importantes.¹

Més de vint anys després, però, quan l'arqueologia hidràulica ja ha demostrat a bastament que és una metodologia imprescindible per a l'estudi dels sistemes hidràulics, i gràcies a ella s'ha avançat espectacularment en el coneixement de la societat andalusina –i també de la feudal–, continuem encara sabent ben poc sobre aquestes grans hortes de les planes al·luvials costaneres i les grans valls fluvials.

Fet i fet, durant molts anys les grans hortes van centrar el debat sobre «els orígens» dels regadius a la península ibèrica, però les discussions sempre es van fer a partir de raonaments purament teòrics.² La introducció de l'Arqueologia en el debat durant les darreres dues dècades ha capgirat el panorama, tot i que ha deixat de banda la qüestió dels grans espais hidràulics, bo i centrant-se en els estudis sobre la mal anomenada *petita i mitjana hidràulica*. Segurament va ser allò més prudent i adequat: la complexitat i extensió espacial de les grans hortes fluvials no afavoreix la comprensió dels processos de treball camperol que les construïren històricament, ni de les relacions de poder de les societats que hi actuaren, aspectes que queden reflectits en el paisatge i han de ser el vertader objecte d'estudi historiogràfic. Contràriament, reduir l'escala dels sistemes hidràulics a observar va permetre identificar amb més facilitat l'origen social tribal dels seus constructors andalusins, ja fos en els vessants de les muntanyes o en els fons de vall, i també les ampliacions puntuals que hi feren els colons cristians després de la conquesta feudal.³

1. M. BARCELÓ, «La arqueología extensiva y el estudio de la creación del espacio rural», *Arqueología medieval. En las afueras del medievalismo*, Barcelona, Crítica, 1988, 255.

2. El debat, que en realitat mai va passar de ser un intercanvi d'opinions ideològicament preconcebudes, ha estat llarg, i entre els autors més destacats que han defensat l'origen romà es poden esmentar l'arabista valencià J. Ribera, al segle XIX, l'arqueòleg M. Tarradell i el geògraf A. López Gómez, a la segona meitat del segle XX, i uns anys després K. W. Butzer entre d'altres. T. Glick va ser el primer en aplicar arguments científics al debat, i probablement va ser M. Barceló qui el va tancar qualificant-lo de «perversament ideològic», una frase que ha estat àmpliament citada per molts autors. Un resum de tot plegat es pot veure en E. GUINOT, «Agrosistemas del mundo andalusí: criterios de construcción de los paisajes irrigados», *Cristiandad e Islam en la Edad Media hispana: XVIII Semana de Estudios Medievales de Nájera*, Logronyo, Instituto de Estudios Riojanos, 2008, 209-238.

3. La bibliografia al respecte és, a hores d'ara, abundantíssima, per la qual cosa em limitaré ací a citar els treballs més significatius, començant pels articles fundacionals de M. BARCELÓ, «El diseño de espacios irrigados en al-Andalus: un enunciado de principios generales», *El agua en*

A hores d'ara, però, en el punt avançat en què es troba la historiografia, és moment de tornar sobre les grans hortes fluvials amb l'objectiu d'intentar identificar d'una vegada per totes els orígens socials i l'evolució de les seues estructures. En definitiva, cal aportar contingut material a un debat teòric fins ara bastant buit. Això però, serà una feina llarga, que segurament implicarà moltes recerques i a diversos autors. De moment, ara i ací, en aquest article em limitaré a uns objectius més modestos, que només busquen aplicar per primera vegada els mètodes de l'*Arqueologia hidràulica* a una part d'una horta fluvial: les anomenades sèquies de Quart i del Comuner d'Aldaia, a l'horta de València (Fig. 1). Tanmateix, aquesta recerca no parteix de zero. A banda de tot el bagatge historiogràfic creat a partir dels sistemes de muntanya, adés esmentat, només els treballs d'Enric Guinot han endegat en els últims anys el camí cap a l'aplicació de l'arqueologia hidràulica a una gran horta, i en concret a la de València que és la més extensa.⁴ El que no s'ha fet fins ara ha estat aplicar aquesta metodologia a una gran horta amb un nivell de detall suficient en alguna zona concreta –parcel·la per parcel·la i sèquia per sèquia– amb la finalitat d'aconseguir identificar amb la major seguretat possible el disseny original dels grans sistemes i les seues evolucions i ampliacions posteriors. Això serà, doncs, el que tot seguit veurem.

El poblament de Quart i Aldaia: una contextualització històrica i geogràfica

Quart de Poblet i Aldaia són dues poblacions situades al sud-oest de la ciutat de València, dins del perímetre irrigat de l'horta històrica (Fig. 1). El nucli de Quart es troba a la vora mateixa del riu Túria, a sobre del camí que històricament partia de València paral·lel al riu cap a ponent, de la mateixa manera que ho estan les poblacions veïnes més immediates, Mislata per l'est i Manises per l'oest. Pel que fa a Aldaia, es troba situada més al sud, per sobre de la sèquia de Benàger –que és el límit històric de l'horta de València en aquesta zona– però apartada de qualsevol via de comunicació destacada. Alaquàs és la població veïna immediata, situada encara una mica més al sud i a l'altra banda del barranc de la Saleta, mentre que

las zonas áridas: Arqueología e Historia. I Coloquio de Historia y Medio Físico, Almería, 1989, 13-50; i «De la congruencia y la homogeneidad de los espacios hidráulicos en al-Andalus», *El agua en la agricultura de al-Andalus*, Granada, 1995, 25-39. També van ser fites importants les obres d'H. KIRCHNER, *La construcció de l'espai pagès a Mayúrcia: les valls de Bunyola, Orient, Coanegra i Alaró*, Palma, Universitat de les Illes Balears, 1997; i la de M. BARCELÓ i F. RETAMERO, *Els barrancs tancats. L'orde pagès al sud de Menorca en època andalusina (X-XIII)*, Maó, Institut Menorquí d'Estudis, 2005. Finalment, també cal esmentar altres autors com ara C. Navarro, M. Argemí, J. Torró, S. Selma, C. Batet o E. Sitjes, entre d'altres.

4. E. GUINOT, «L'Horta de València a la baixa Edat Mitjana. De sistema hidràulic andalusí a feudal», *Afers* 51, 2005, 271-300; «La construcció d'un paisatge medieval irrigat: l'horta de la ciutat de València», *Natura i desenvolupament: el medi ambient a l'Edat Mitjana*, Lleida, Pagès editors, 2007, 191-220; «El paisaje de la huerta de Valencia. Elementos de interpretación de su morfología espacial de origen medieval», *Historia de la ciudad V. Tradición y progreso*, València, Universitat de València, 2008, 98-111; «Agrosistemas del mundo andalusí...

Xirivella tanca pel sud-est el cercle de veïnatge dels límits històrics del senyoriu feudal de Quart i Aldaia (Fig 2).

Aquest senyoriu fou creat per Jaume I en 1244, quan va lliurar ambdues poblacions a l'hospital i priorat de Sant Vicent de València, de manera que ja van restar integrades sota una mateixa jurisdicció senyorial fins al segle XIX. Abans de la conquesta del segle XIII, però, Quart era una alqueria del *ḥawz de madīnat* Balansiyyah, probablement amb una demografia important, i tot sembla indicar que Aldaia havia estat un *raḥal*.⁵ Amb tot, malgrat el domini feudal, i a diferència del que va ser habitual a l'horta de València, la població indígena andalusina no va ser expulsada i va romandre a les seues cases i terres sota les condicions imposades pel rei. Encara es van mantenir també després de les guerres de 1247 i 1276 –tot i les ordres generals d'expulsió, que a penes es van acomplir–, dos moments en els quals l'aljama de Quart va rebre cartes de renovació de les seues condicions de permanència. En el cas concret d'Aldaia, les notícies esdevenen confuses al voltant de 1279, ja que el rei va ordenar que s'hi establiren colons cristians, però tot sembla indicar que la població musulmana continuava habitant-hi. De fet, cap a 1283 en aquest petit lloc hi havia colons cristians però també andalusins musulmans i batejats.⁶

En 1287 Alfons el Franc va donar la Casa de Sant Vicent amb totes les seues possessions als monjos de Poblet, convertint-se així aquest monestir en senyor feudal directe de Quart i Aldaia. I va ser, finalment, en 1332, quan Poblet va demanar permís a Alfons el Benigne per a expulsar els seus vassalls andalusins de Quart –sembla que arran de certs conflictes entre la senyoria i l'aljama al primer terç del segle XIV. Poc temps després, fet i fet, ja s'hi havien instal·lat colons cristians, que van rebre la carta de poblament el 1334.⁷

5. El topònim deriva probablement de la paraula àrab *ḍayʿa* (pl. *ḍiʿaʿ*), que és una possessió territorial de l'Estat andalusí que pot ser concedida a un particular. També podria derivar de *dayab*, que al Marroc té un significat de llac, bassa o aigua tancada entre sèquies, tot i que és menys probable perquè, de moment, no hi ha notícia de zones humides en aquesta zona de l'horta en el passat. La documentació generada pels feudals sembla indicar que en el moment de la conquesta el mot *ḍayʿa* no s'emprava al Šarq Alandalús, potser perquè va ser substituït pel de *raḥal*, que si no és ben bé el mateix, és una forma jurídica molt semblant pel que en sabem actualment. Significativament, les dues úniques vegades que apareix Aldaia al *Repartiment* de València ho fa com a *raḥal*: el Raal Ladea (registres 77 i 78 de l'edició d'A. Ferrando, 1979), per la qual cosa es pot concloure que Aldaia era, almenys en origen, un *raḥal*. Amb tot, la documentació posterior la tracta d'alqueria; però, al contrari que en Quart, en principi no pareix que hi haja una aljama organitzada. Sobre les *ḍiʿaʿ* i la seua diferència amb les *qurà* vegeu P. GUICHARD, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*, València-Granada, PUV, 2001, 308-309.

6. En un plet de 1283 s'esmenten com a posseïdors de cases i terres a Aldaia els catalans Guillem de Corbins i Ferrer de Llobregat, els musulmans Autellí i Alí Serrallí, així com els andalusins batejats Bernat, Joan i Ferrer d'Aldaia, Ximén Jaume Alcútic i són pare el *neptibus* Guillem Jaume. *Llibre de la Cort del Justícia de València*, València, PUV, 2008, llibre 3, doc. 213. Es pot concloure, doncs, que la població indígena –musulmans i batejats– va romandre a Aldaia, i que aquests dos catalans podrien pertànyer a l'assentament de colons permesa pel rei en 1279.

7. Per a una visió més extensa d'aquest període vegeu J. R. SANCHIS, «Mudéjares y cristianos en un señorío valenciano: Quart y Aldaia en los siglos XIII y XIV», *IX Simposio Internacional de*

Descripció geogràfica del sistema hidràulic de Quart-Benàger i el Comuner d'Aldaia

La sèquia de Quart és l'única de les importants de tota l'horta de València que irrigava dins d'un sol senyoriu feudal. Per la seua banda, el Comuner d'Aldaia també és la sèquia pròpia d'aquesta altra població, però és de menor entitat i pren l'aigua directament de la sèquia de Benàger (Fig. 2). Així i tot, a continuació veurem una breu descripció d'ambdues sèquies, més concreta, que servirà per entendre l'anàlisi posterior.

El sistema hidràulic de Quart-Benàger és un dels vuit que formen el conjunt de l'horta de València i, com tots, després es divideix en diverses sèquies i braços. El tram inicial de la sèquia comuna transcorre paral·lel i a molt poca distància del riu, fins que la cota li permet distanciar-se'n per a creuar de seguida el barranc del Salt de l'Aigua mitjançant un pont anomenat Arcs de Manises –que està realitzat majoritàriament amb maçoneria de grans pedres travades amb morter de calç. Una vegada passat el barranc, la sèquia arriba a un primer partidor, conegut com a llengües de Sant Onofre, que és un punt clau de tot el sistema hidràulic perquè divideix la sèquia en dos canals diferents; cosa que es tradueix, així mateix, en la divisió jurídica dels seus usuaris en dues comunitats de regants independents l'una de l'altra: la comunitat de la sèquia de Quart i la comunitat de les sèquies de Benàger i Faitanar –un cas únic en tota l'horta de València, i en general un fet força inusual.⁸ Així, tot i que ambdós canals comparteixen punt de captació, i per tant són formalment un sol sistema hidràulic, les sèquies de Quart i de Benàger funcionen com a dos sistemes independents, de manera que així les consideraré en l'anàlisi morfològica.

El canal de la dreta a partir de Sant Onofre –en el sentit de l'aigua– és el de la sèquia de Benàger, la qual continua encara cap al sud en direcció a Aldaia i Alaquàs, seguint aproximadament la corba de nivell dels 45 metres sobre el nivell del mar. I és en passar aquesta darrera població que comença de nou a dividir-se i a organitzar diversos espais de reg que ja queden fora de l'àmbit d'estudi d'aquest treball (Figs. 1 i 2). Tanmateix, un poc abans d'arribar a Aldaia es troba situat un partidor sobre la

Mudejarismo: Mudéjares y moriscos. Cambios sociales y culturales, Terol, Instituto de Estudios Turolenses i Centro de Estudios Mudéjares, 2004, 481-503.

8. Hi ha algunes petites sèquies que tenen la seua pròpia comunitat de regants, però no hi ha cap altre cas en què tot el sistema estiga dividit en dues comunitats independents l'una de l'altra. L'explicació més lògica a aquest fet, i la morfologia del sistema pareix confirmar-la (Figs. 1 i 2), és que originàriament es tractava de dos sistemes hidràulics independents entre sí, que en algun moment històric indeterminat es van unir formant un sol sistema hidràulic. Una altra possibilitat és que la sèquia de Benàger haja estat construïda amb posterioritat a la de Quart, de manera que no es va fer a partir d'un nou punt de captació sinó a partir de la mateixa sèquia ja construïda, en el lloc on està situat el partidor de Sant Onofre, segurament amb la finalitat d'estalviar la construcció d'un nou pont per a creuar el barranc del Salt de l'Aigua. En qualsevol dels dos casos un pacte entre els usuaris de la sèquia de Quart i els de la sèquia de Benàger els permetia a tots plegats compartir el manteniment de l'assut, del canal de transport inicial, i sobretot del pont de pedra sobre el barranc. E. Guinot també ha proposat en el cas de la sèquia de Mestalla la unió de diversos sistemes hidràulics en algun moment indeterminat, posterior al disseny inicial, tot i que probablement andalusí. GUINOT, «L'Horta de València a la baixa Edat Mitjana...», 294.

sèquia de Benàger, del qual naix la sèquia del Comuner, que transcorre paral·lela a la sèquia mare i té també una jurisdicció pròpia i independent respecte a les altres dues del sistema. Al mateix temps, d'aquesta altra sèquia del Comuner d'Aldaia van eixint en direcció a l'est, a favor del pendent, fins a un total de 9 braços de diferent llargària i importància (Fig. 2): els anomenats braçal del Pont Nou, que és l'emplaçat més al nord; el roll de Vila, de curt recorregut; el braçal d'Escorriola, que es divideix després en Escorriola Esquerra i Escorriola Dreta; el dels Trullats, també de poca entitat; el del Dilluns, que és el primer braçal que rep el nom del dia de la setmana en què originalment prenia l'aigua; el del Dimecres, el més gran de tots, que a més a més es divideix en 8 braços més de menor entitat; el del Divendres; el del Dissabte; i finalment el del Diumenge, que es dividia així mateix en tres braços més amb un traçat irregular a causa de l'existència d'un petit promontori. En total, era un espai hidràulic d'unes 90 hectàrees, que actualment s'han vist una mica disminuïdes per l'expansió urbanística d'Aldaia i Alaquàs.

Tornant de nou al partidor de Sant Onofre, que dividia les dues sèquies principals del sistema, el canal de l'esquerra és el que pròpiament correspon a la sèquia de Quart, que en un primer moment continuarà en direcció al sud quasi paral·lel al de Benàger (Fig. 2). El primer braç que es desprèn de la sèquia principal és l'anomenat del Molí, que enfila directament cap a Quart de Poblet, i a sobre del qual es trobava situat el molí senyorial, d'origen andalusí i l'únic de tot el sistema. Però és el següent partidor el vertaderament important, ja que organitza el repartiment de l'aigua entre la resta de braços. D'una banda, tenim la continuació del canal principal en direcció sud-est, malgrat que, en realitat, es pot considerar un darrer braç que pren el nom de sèquia del Divendres. De l'altra, hi ha un triple partidor de llengua des d'on comença el recorregut del braç de les Vinyes, el braç del Mig i el braç Forà,⁹ els quals fan un sinuós recorregut cap a l'est amb alguns girs importants fins a caure tots a la sèquia de Mislata. Es tracta, de fet, d'un traçat força irregular, igual que el parcel·lari associat a aquests darrers braços. Però la prospecció hidràulica ha permès saber-ne la causa, i és que tota aquesta zona estava travessada per una sèrie de petits barrancs actualment desapareguts, que ja només s'identifiquen com a paleollits a través dels pendents del terreny i de la circulació de l'aigua de reg (Fig. 4). Només en un cas, entre el braç del Mig i el braç Forà, el llit del barranc es pot identificar perfectament a colp d'ull, tot i que aterrat i cultivat.

Interpretació morfològica de les etapes constructives del sistema hidràulic

Els sistemes hidràulics que formen les grans hortes fluvials presenten al principi una gran dificultat interpretativa, i no sols pel seu disseny inicial, ja de per si

9. El braç de les Vinyes rebia en els darrers anys el nom de *Bracet* o *braç Xiquet*, però he preferit deixar aquest altre nom més antic que apareix a les Ordenances de principis del segle XVIII per considerar-lo més adient i identificatiu. El braç Forà es deia al segle XV *braç de Fora les Vinyes*, però al segle XVIII ja rebia aquest altre nom evolucionat de l'original. El braç del Mig sempre ha rebut aquest nom, des que hi ha constància, per raons evidents. Vegeu la figura 5.

complex, sinó sobretot a causa de totes les ampliacions i transformacions que han sofert al llarg dels segles, que han acabat per formar una densa xarxa de sèquies entrelaçades i parcel·les de cultiu a simple vista indestruïbles. Però tot comença a veure's molt més clar només ens endinsem en el camp i comencem a dibuixar sobre el plànol o la fotografia aèria totes i cadascuna de les sèquies i regadores, a més dels camins. També cal observar i registrar les terrasses que s'han anat construint per anivellar el terreny, així com la direcció de la circulació de l'aigua –i per tant els pendents del sòl–, a més a més de prendre nota de tota una sèrie de detalls com ara la situació dels partidors o la direcció de reg de les parcel·les. En definitiva, és una vegada que tenim representada al plànol tota la informació recollida al camp, a través de la prospecció hidràulica, quan comença el procés d'anàlisi i interpretació morfològica del paisatge en general, i del sistema hidràulic en particular.¹⁰

El parcel·lari actual de l'horta de València està extremadament atomitzat, fins al punt que són majoria aquelles microparcel·les inferiors a mitja hectàrea, i fins i tot molt menors. Però aquesta és una imatge contemporània, ja que el procés pel qual s'ha arribat a aquesta situació de minifundisme és molt recent i, de fet, ben conegut.¹¹ El primer pas que cal donar, doncs, és destriar aquestes transformacions recents del parcel·lari, per a la qual cosa cal identificar i eliminar aquelles divisions parcel·laries d'època moderna i contemporània que es distingeixen perfectament perquè no són sinó simples solcs de terra, i no cap element estructural del sistema. És a dir, no són sèquies, camins de circulació, ni límits de terrasses. D'aquesta manera, traiem a la llum l'estructura bàsica del paisatge agrari formada per aquests elements, els quals formen tots plegats el disseny físic original del sistema hidràulic

10. Es tracta d'una metodologia fins ara a bastament assajada en molts treballs, que trobem descrita originàriament en H. KIRCHNER i C. NAVARRO, «Objetivos, métodos y práctica de la arqueología hidráulica», *Archeologia Medieval* XX, 1993, 121-150, i que posteriorment s'ha vist actualitzada en T. F. GLICK i H. KIRCHNER, «Hydraulic systems and technologies of Islamic Spain: History and archaeology», *Working with Water in Medieval Europe: Technology and Resource-Use*, Leiden, Brill, 2000, 267-329. Pel que fa a les hortes fluvials hi ha una proposta metodològica adaptada al seu estudi en E. GUINOT i S. SELMA, «L'estudi del paisatge històric de les hortes mediterrànies: una proposta metodològica», *Revista valenciana d'etnologia* 3, 2008, 100-124, en el qual es proposa l'anàlisi diacrònica del paisatge de les grans hortes que seguiré en aquest treball.

11. El procés de formació en època contemporània del microparcel·lari actual de l'horta de València està constatat documentalment i, encara que la divisió física de parcel·les fruit de la divisió de la propietat per herències i vendes és un fet que comença a la baixa edat mitjana, l'aparició de parcel·les de només unes poques fanecades (831 m²) no s'hauria pogut produir sense l'avanç de les tècniques de cultiu i adob, ni sense la introducció de noves plantes més comercials als segles XIX i XX. Tampoc sense l'accés dels camperols a la propietat de la terra des de finals del segle XIX, quan noblesa i burgesia es van desfer dels camps que posseïen en les grans hortes periurbanes i que havien vingut acaparant junt a l'Església des dels segles baixmedievals. Sobre l'agricultura comercial contemporània a l'horta de València vegeu J.M. PÉREZ, «Los orígenes de la moderna agricultura comercial en la Huerta de Valencia (1700-1850)», *El medio rural español. Cultura, paisaje y naturaleza*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1994, 475-498. Sobre la superfície del parcel·lari i la propietat de la terra a finals del segle XIX, per al cas concret d'Aldaia, vegeu Mª J. LÓPEZ i Mª C. MOZO, «Estudio de la estructura de la propiedad agraria en Aldaia 1897», *Torrens* 7, 1991-2003, 325-382.

previ a qualsevol divisió posterior. En el cas que ens ocupa, la reconstrucció del parcel·lari original és el que podem observar en els plànols de les figures 3 i 4 per a cadascuna de les dues gran sèquies estudiades.

Una vegada realitzada aquesta operació, si ens fixem en els plànols indicats, allò que primer crida l'atenció és el gran contrast morfològic entre els braços de la sèquia de Quart i els del Comuner d'Aldaia, ja que els d'aquest darrer destaquen pel seu traçat extremadament recte i perpendicular a la sèquia mare. A més a més, també es caracteritzen perquè no s'adapten a l'abancament del terreny, sinó que van sempre en línia recta caient de terrassa en terrassa, de manera que el nivell del sòl de les parcel·les de conreu està situat a la mateixa alçada a banda i banda del braç (Fig. 6). La sèquia es converteix així en un canal estret i profund excavat al terra, on cal parar la circulació de l'aigua amb la finalitat de pujar el seu nivell perquè entre a l'interior de les parcel·les.

El terreny està organitzat per una sèrie de terrasses de poca alçada, a excepció de tres que presenten una alçada major. I els límits de dues d'aquestes darreres coincideixen amb els dos camins principals que articulen de nord a sud l'accés a les parcel·les d'aquesta àrea (Fig. 3). Així doncs, el que veiem és que aquestes tres grans terrasses articulen l'espai hidràulic, formant alhora tres zones clarament diferenciades per la superfície de les seues parcel·les: un primer espai occidental més proper al nucli de població d'Aldaia; un segon espai central més uniforme; i un tercer espai oriental més allunyat del poble, junt a la sèquia del Divendres de Quart, raó per la qual aquesta darrera zona presenta una morfologia triangular en adaptar-se al recorregut de la sèquia esmentada, que limita l'espai hidràulic del Comuner per l'est.

En la zona més occidental, propera al poble, trobem un major nombre de braços, alguns dels quals finalitzen abans d'arribar a la terrassa del mig, la qual cosa permet un parcel·lari més fragmentat i de menor superfície al que sol ser habitual. La major part d'aquestes parcel·les –que ja han desaparegut per l'avanç urbanístic– eren estretes i perpendiculars als braços des d'on regaven directament, amb àrees d'una o dues fanecades, que és la mesura de superfície agrària més menuda establerta per Jaume I als Furs de València.¹² Així doncs, la superfície i morfologia de les parcel·les ens estan indicant que, en el disseny original del sistema, aquests eren els petits horts establerts als colons cristians instal·lats amb posterioritat a la conquesta feudal.

A la terrassa central de l'espai del Comuner, entre els dos camins que van de nord a sud, trobem un canvi significatiu, perquè alguns braços finalitzen el seu recorregut, mentre la resta continuen en línia recta, de manera que en alguns casos es dobla la distància entre braç i braç. Això va permetre la construcció de parcel·les amb una major superfície, la gran majoria d'1 cafissada ($\frac{1}{2}$ ha), i algunes de 8

12. Com és ben sabut, aquest sistema de mesures de superfície agrària és el d'1 jovada equivalent a 6 cafissades, i 1 cafissada equivalent a 6 fanecades, de manera que 1 jovada són 36 fanecades. L'equivalència amb el sistema mètric decimal és de 831 m² per fanecada; o el que és el mateix: 1 cafissada és aproximadament mitja hectàrea, i 1 jovada són quasi 3 hectàrees.

o 9 fanecades (aprox. $\frac{3}{4}$ ha). D'altra banda, a hores d'ara encara es pot identificar una distància quasi exacta de 10 cordes forals (407'60 m) entre els límits de la terrassa que estem ara tractant, a l'alçada del braç d'Escorriola (Fig. 7), quedant així palès que l'aterrassament es va construir d'acord amb aquest sistema de mesures foral. Així mateix, com que la distància entre els dos límits de la gran terrassa és constant –les 10 cordes o 200 braces esmentades, encara que pot variar un poc en algun punt per adaptar-se a la topografia prèvia– la diferència entre la superfície de les parcel·les ve marcada per la distància existent entre els braços d'irrigació. D'aquesta manera, mentre les quatre parcel·les associades a Escorriola Esquerra tenen unes mides molt regulars de 50 x 25 braces i una cafissada de superfície gràcies a una topografia que ho va permetre, les parcel·les d'Escorriola Dreta tenen unes mides més irregulars, i solament augmentant la distància amb el següent braç, passant de 25 a 27 braces, es va poder corregir el major pendent a l'interior de la gran terrassa, el qual impedia construir quatre parcel·les com les anteriors. S'aconseguien així dues parcel·les d'1 cafissada de superfície i 45 braces de llarg, i dues parcel·les més de 8 fanecades de superfície –no arriba a la cafissada i mitja– i 60 braces de llarg (Fig. 7). En definitiva, tot plegat evidència que les terrasses principals són les línies mestres de l'estructura parcel·laria –puix la seua distància és fixa– i és el sistema hidràulic qui s'adapta a ella per a formar les mides adients de les parcel·les. Així doncs, la correspondència entre la superfície i la distància entre els braços de reg implica necessàriament un disseny conjunt i coetani del sistema hidràulic i el parcel·lari ortogonal de mesures forals. I és d'aquesta manera que es pot concloure que el Comuner d'Aldaia és un espai hidràulic de construcció posterior a la conquesta feudal –i de marcat caràcter colonitzador–, amb el qual es buscava aconseguir parcel·les homogènies i fàcilment divisibles.

Pel que fa a la sèquia de Quart, cal recordar que els seus braços irregulars i arborescents de distribució interior de l'aigua contrasten amb els rectilinis i ortogonals del Comuner, així com també el seu parcel·lari associat. Es pot veure com les parcel·les situades al nord del camí de la Nòria, al voltant del braç del Mig i l'inici del braç Forà, presenten una morfologia i superfície força irregular; però com he indicat adés això és conseqüència de la topogràfica original del terreny condicionada per la presència dels paleollits i dels pendents més forts que aquests generen (Fig. 4). No és procedent, doncs, adjudicar-li un caràcter social a aquesta morfologia parcel·laria irregular que contrasta amb l'ortogonal del Comuner. Per contra, al sud de l'esmentat camí, en l'àmbit del braç Forà i la sèquia del Divendres, la topografia és molt més plana; i així, tot i que les estructures hidràuliques continuen adaptant-se al terreny com al nord, la morfologia d'aquest altre parcel·lari és molt més regular i uniforme. La major part de les parcel·les físiques tenen una superfície de xifres redones en mesures forals, de manera que es pot dir que ens trobem també al davant d'un parcel·lari posterior a la conquesta. Tanmateix, al contrari que en el cas del Comuner, es veu clarament que aquest no és coetani al sistema hidràulic, sinó que ha estat encaixat entre la xarxa de sèquies preexistents, que hem de concloure necessàriament d'origen andalusí. De fet, en aquest sentit Enric Guinot ja havia plantejat, a partir d'exemples documentals i, puntualment, amb exemples morfològics identificats a través de treball de camp, la hipòtesi que l'estructura

bàsica andalusina de camins i sèquies principals dels sistemes hidràulics de l'horta de València va ser raonablement respectada pels agents colonitzadors cristians en la construcció del nou parcel·lari, la qual cosa va afectar necessàriament la morfologia i la mesura de superfície de les noves parcel·les.¹³ D'aquesta manera, el cas de Quart ve a confirmar aquesta observació pel que fa al repartiment físic de la terra en les grans hortes posterior a la conquesta feudal, que en moltes zones va consistir en la construcció d'un nou parcel·lari encaixat entre les sèquies dels sistemes hidràulics andalusins.

Així i tot, si la conclusió a què arribem és que la base del paisatge actual de l'horta de Quart està bàsicament en una xarxa de sèquies d'origen andalusí i un parcel·lari posterior a la conquesta del segle XIII, encaixat en ella, la pregunta que se'n deriva és què va passar amb el parcel·lari andalusí anterior, coetani a la construcció del sistema hidràulic. Va ser completament esborrat? o hi queden traces en el parcel·lari actual? La resposta pareix estar en certes «anomalies» estructurals dins la regularitat més o menys formal del parcel·lari construït per la societat feudal, que en principi no responen a cap irregularitat topogràfica del terreny. No totes són homogènies, però, perquè unes vegades vénen marcades pel límit d'una terrassa amb una major alçada que les que l'envolten, i altres vegades és un braç que gira de forma inesperada sense respondre a un canvi en el pendent. En ocasions no són sinó simples parcel·les morfològicament irregulars, la mesura de les quals no tenen unes xifres més o menys exactes en mesures forals de fanecades i cafissades. En definitiva, si eliminem el parcel·lari clarament posterior, que ja hem identificat per la seua regularitat morfològica i metrològica, així com també el parcel·lari construït sobre els paleollits i a l'inici dels braços de circulació, i deixem exclusivament sobre el plànol aquestes irregularitats del parcel·lari i del sistema hidràulic, observades a través de la prospecció arqueològica, tot plegat apareixen espais hidràulics independents i separats entre si, amb una morfologia molt suggeridora i, de fet, coherent. Són els que podem apreciar en la figura 4, i a la 8, marcats amb els codis A, B, C, D i E.

En el cas dels espais C i D el límit oriental està constituït pel marge d'una terrassa extremadament alt (Fig. 9). I, sobretot en el cas D, aquest límit de terrassa té una morfologia arrodonida i especialment incoherent respecte a les parcel·les allargassades que l'envolten per l'est, alhora que coincideix amb el límit de terme entre Quart i Xirivella (Fig. 4). En els casos de B, C, D i E l'accés de l'aigua a l'espai hidràulic identificat es produeix mitjançant dues regadores diferents a partir del braç principal, i en tots els casos la distribució interior de les regadores té una

13. Així, en la documentació posterior a la conquesta, sobretot d'establiments de terres, s'aprecia moltes vegades com les parcel·les tenen una mesura de superfície estranya, per exemple de 5'5 fanecades, quan una cafissada en són exactament 6, etc. E. GUINOT, «El repartiment feudal de l'Horta de València al segle XIII: jerarquització social i reordenació del paisatge rural», *Repartiments medievals a la Corona d'Aragó*, València, PUV, 2007, 177. També ho ha argumentat J. V. GARCÍA MARSILLA, «Estructura de la propietat i mercat de les rendes a la València posterior a la conquesta (1238-1350)», *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*, València, PUV, 2003, 391.

característica morfologia arborescent i irregular. Tant en el cas d'A com de B i C, el pendent de l'espai hidràulic identificat està «recolzat» sobre el paleollit d'un antic barranc dels que originàriament creuaven la zona. És possible que també siga el cas de l'espai E, com indicaria la direcció de la circulació de l'aigua, tot i que aquesta depressió natural del terreny, si hi va existir, hauria quedat molt desdibuixada pel posterior aterrossament del terreny, i no s'identifica amb claredat com sí que ho fan la resta de paleollits situats més al nord. Fet i fet, aquests petits espais hidràulics es poden individualitzar per la conjunció de tots aquests factors, tenint en compte que cada braç del sistema té almenys un d'aquests espais morfològicament i físicament congruents –excepte el braç Forà que en tenia dos.

És necessari referir-se específicament al cas dels espais hidràulics identificats amb les lletres A i B, perquè la resta presenten una superfície molt semblant –entre 6 i 7 hectàrees cadascun–, mentre la superfície d'A i B és molt major –del voltant de 20 a 25 hectàrees cadascun.¹⁴ Cal tenir present, però, que aquests dos espais hidràulics no han estat identificats mitjançant la prospecció, sinó que són una hipòtesi basada en la morfologia del sistema hidràulic, reconstruït a partir de mapes cadastrals antics sobre una zona ja desapareguda per l'expansió urbanística de Quart de Poblet –al nord de l'actual autovia A3–, i la seua superfície és una estimació. Per això, cal ser prudents en la identificació, sobretot en el cas d'A, perquè el traçat rectilini i paral·lel dels seus braços de distribució interior es podrien confondre amb un disseny cristià com el que hem vist en el cas del Comuner. Tanmateix, el disseny de l'espai hidràulic A té unes característiques més pròpies de la societat andalusina que no de la societat feudal, com ara l'adaptació al pendent amb una morfologia arborescent i no ortogonal. També ho és el traçat de les sèquies que transcorre paral·lel al límit de les terrasses, en compte de travessar-les perpendicularment com en el cas del Comuner, de manera que l'aigua circula per l'interior de les sèquies a la mateixa alçada que la terra que ha d'irrigar; i no cal pujar-la artificialment, com pareix que es fa en els sistemes dissenyats pels cristians. Finalment, cal afegir el fet que el pendent estiga «recolzat» sobre un barranc com en la resta d'exemples identificats ací.

Així doncs, concloent amb la interpretació morfològica, tot pareix indicar que en el disseny original del sistema cadascun dels braços de circulació tenia la funció de portar l'aigua fins a aquests petits espais hidràulics identificats. I és en aquest sentit, tornant a la pregunta sobre la conservació o destrucció del parcel·lari andalusí anterior a la conquesta feudal, que tot sembla igualment indicar que aquest es limitava a les menudes hortes de cada braç que s'han identificat. A més, per la morfologia del sistema –de l'estructura de les sèquies de circulació– no hi ha cap raó per a pensar que hi hagués més espais hidràulics andalusins desapareguts sota el parcel·lari posterior dels cristians, sinó que aquest es va encaixar entre els braços de distribució sobre unes terres que no estaven conreades en aquell moment –o si ho estaven, no s'irrigaven–, embolcallant els espais hidràulics andalusins identificats (Fig. 4).

14. Les superfícies exactes són: A = 23 ha., B = 18 ha., C = 6 ha., D = 6,5 ha. i E = 7 ha. Vegeu la figura 8.

Fet i fet, estem davant d'una hipòtesi d'identificació del disseny original andalusí del sistema hidràulic de la sèquia de Quart, lligat a l'alqueria del mateix nom. També és possible que algun dels braços pogués correspondre a alguna ampliació posterior puntual del sistema, com podria ser el cas de la sèquia del Divendres, i l'espai E que se'n deriva, pel seu emplaçament segregat respecte al partidor dels tres braços, així com per una morfologia lleugerament distinta a la de la resta d'espais identificats. Però ara per ara, en aquest punt de la recerca sobre les hortes fluvials, resulta impossible filar tan prim. En qualsevol cas, aquesta és la concreció de la hipòtesi establerta anteriorment per Enric Guinot a partir de l'observació del traçat de les sèquies mare i els braços principals de l'horta, segons la qual cadascun d'aquest braços serviria per portar aigua a les hortes o espais de treball associats a cada alqueria.¹⁵ L'exemple de Quart, però, no sols confirma la hipòtesi per a aquest cas concret, sinó que, a més a més, mostra tota una organització interior de l'alqueria, com tot seguit veurem a través de la xarxa viària.

La xarxa de camins i el poblament de l'horta de Quart

Una vegada analitzats morfològicament els espais hidràulics de la sèquia de Quart i el Comuner d'Aldaia, i distingides les diverses etapes constructives del sistema des de les més recents fins al disseny inicial, cal posar en relació aquests espais de treball amb la resta d'elements estructurals del paisatge. Ço és, amb els llocs d'habitatge i amb la xarxa viària que els comunica.

El nucli de poblament més important és, sens dubte, el de l'actual població de Quart de Poblet, el topònim del qual deriva del llatí *Quartum Miliarium* i fa referència a la quarta milla o llegua existent des de la Valentia romana en el camí paral·lel al riu que conduïa cap a ponent partint de la ciutat.¹⁶ Això no vol dir, però, que hi haja una necessària continuïtat del lloc d'habitatge entre l'època romana i l'andalusina, ja que això no ha estat comprovat arqueològicament i la continuïtat toponímica no és argument suficient. En tot cas, l'elecció del lloc com a assentament andalusí segurament va dependre més de la lleugera elevació del terreny que hi ha entre el riu Túria i el barranc que discorria paral·lel –just al bell mig d'un camí important de comunicació– que no de l'existència de cap estructura d'època antiga. Tot just al sud d'aquest assentament hi trobem l'espai hidràulic identificat amb la lletra A en la figura 8 –el més gran de tots– i, consegüentment, hi ha pocs dubtes pel que fa a la identificació entre espai de residència i espai de treball. És ben clar, doncs, que, en el disseny inicial del sistema, el braç de les Vinyes era el que servia per a irrigar l'horta pròpia del nucli principal Quart. De forma més prudent, es pot concloure també que el desaparegut braç del Molí

15. GUINOT, «L'Horta de València a la baixa Edat Mitjana.... Després hi ha insistit en alguns dels treballs esmentats en la nota 2.

16. J. COROMINES, *Onomasticon Cataloniae*, tom VI, 310 (veu «Quart»).

només tenia inicialment la funció de portar aigua fins a aquesta població,¹⁷ i fer funcionar el molí que li dóna nom. Bona part del seu traçat es corresponia amb el barranc en què es «recolzava» l'espai hidràulic A, durant el qual no regava res. A més a més, en el seu tram inicial només regava unes quantes parcel·les a una alçada considerable, i la zona irrigada que hi ha després del molí és clarament un afegit al disseny original.¹⁸ De fet, fins i tot és possible que tot el braç del Molí siga una fase posterior en la construcció del sistema, un afegit d'un moment indeterminat segurament encara andalusí.

La resta d'hortes o espais de treball identificats del sistema de la sèquia de Quart no hi tenen cap lloc d'habitatge clarament associat; ja que, si existien, van restar despoblats en algun moment indeterminat. A més, en el cas de la plana al·luvial de València resulta pràcticament impossible identificar assentaments històrics a través de troballes ceràmiques mitjançant prospecció arqueològica, a causa de les nombroses aportacions de terres realitzades per les avingudes del riu al llarg dels segles, les quals han soterrat els nivells antics i medievals a molta profunditat. Tot i això, en el cas de les hortes D i E encara actualment es conserven dues cases o alqueries cristianes en la seua rodalia: l'alqueria d'Oloris en el cas de l'espai E, i l'alqueria de la Nòria en el cas del D (Fig. 8). Són, de fet, l'únic hàbitat dispers que existia en l'actual terme municipal d'Aldaia separat del nucli de poblament principal. No és pot descartar, doncs, que aquests edificis estiguen a sobre de petits assentaments andalusins anteriors, associats a aquests espais hidràulics, que s'han conservat fins a l'actualitat –reconstruïts, és clar– precisament per estar allunyats d'Aldaia i Quart; mentre la resta de nuclis d'habitatge no es degueren conservar perquè estaven suficientment a prop dels nuclis principals com per a no sobreviure al procés de concentració del poblament posterior a la conquesta feudal. Més significativament, tot i que la microtoponímia de l'horta de Quart i Aldaia aparenta ser relativament recent, encara s'ha conservat un topònim àrab com a nom de partida, just en el lloc on està situat l'espai identificat amb la lletra E: Baida o Albaida, que simplement significa *la blanca*.

La morfologia del sistema hidràulic que hem vist fins ara, i en particular la situació del partididor dels tres braços, posa en evidència la relació que existeix entre tots aquests espais hidràulics com a llocs de treball i els seus possibles assentaments

17. Encara actualment es conserva una cisterna que s'omplia una vegada a l'any amb aigua d'aquesta sèquia, i que abastia la població. La documentació dels segles XIII i XIV també sembla evidenciar que existien petits horts a vora mateixa de les cases, irrigades amb aigua de la sèquia del Molí, que cal relacionar amb les modificacions posteriors a la conquesta de Jaume I.

18. El braç del Molí canviava de nom en passar el molí, coneixent-se a partir d'aquesta infraestructura com a braç de l'Alter, la qual cosa ja indica que aquesta zona és una elevació de terreny en la que mai no s'emplaçaria una horta en el disseny inicial del sistema. De fet, el parcel·lari associat és ortogonal i està construït d'acord a les mesures de superfície forals. A més a més cal afegir que, segons les Ordenances de la sèquia de Quart, aquest tram no comptava amb atandador perquè era més bé marginal. Tot plegat ens està indicant que el molí tancava originàriament el sistema, segurament per a retornar de nou l'aigua al riu, i el reg posterior del braç és, clarament, un afegit feudal al disseny original andalusí.

associats com a llocs d'habitatge. Tanmateix, és la xarxa viària la que evidencia més clarament encara l'existència de relacions socials entre tots ells, que pareix anar més enllà del simple veïnatge (Fig. 8). D'entrada, podem apreciar els dos camins que comuniquen l'horta de Quart amb l'exterior. Al nord, el camí principal amb una orientació aproximada est-oest, que parteix de València cap a ponent, passant abans per Mislata, i que just en passar Quart es divideix en dos camins, un paral·lel al riu que passa per Manises i un altre que anava cap a Requena. Al sud, un altre camí amb una orientació semblant, tot i que no exactament igual, que comunica Aldaia amb Mislata, i que segons el tram s'anomena camí del Pont Nou, camí de la Nòria o assegador de Mislata.

També hi ha tota una sèrie de camins més o menys perpendiculars als altres dos que posen en contacte tots i cadascun dels espais hidràulics –com hem vist, probablement associats a espais d'habitatge– amb l'actual Quart de Poblet, el nucli principal on acaben confluint tots els camins. S'aprecia, doncs, com aquest lloc d'habitatge és el centre jeràrquic de la xarxa viària, la qual cosa encaixa perfectament amb el fet que la seua horta (espai A) tinga una superfície major a la resta, amb la presència del molí en els seus voltants, i amb el fet que siga l'únic lloc de poblament que ha perdurat en el temps. Aldaia, per contra, hi resta al marge i apartada del la xarxa hidràulica i viària organitzada al voltant de Quart, de manera que es pot concloure amb seguretat que aquest altre lloc de poblament no formava part dels assentaments lligats al disseny i construcció del sistema hidràulic de la sèquia de Quart.¹⁹

Igualment, cal assenyalar que alguns trams dels camins d'aquesta xarxa viària coincideixen amb els paleollits dels barrancs, fent-se així palès que aquests antics barrancs van ser condicionats i integrats en la construcció del paisatge agrari, alhora que les estructures s'adaptaven a la topografia original. Si les sèquies sempre van per la part més elevada del terreny, per a aprofitar la gravetat, els camins solen anar per la part més baixa o depressada, servint de desaigües en moments puntuals.

Finalment, pel que fa a la xarxa viària de l'horta de Quart, cal cridar l'atenció sobre una característica concreta del camí de la Nòria-assagador de Mislata: el seu traçat extremadament recte i constant al llarg de tot el seu recorregut, cosa que contrasta amb el sinuós traçat de la resta de camins, que s'adapten per complet a la topografia. També hi ha, així mateix, alguns trams puntuals dels camins perpendiculars a aquest que tenen la mateixa orientació, en un sentit vertical dins d'una suposada graella ortogonal (Fig. 8). Al remat, l'explicació de tot plegat és que es tracta d'un camí fossilitzat en el paisatge que pertany a una de les centuriacions de la Valentia romana, amb una orientació NG-2°30' E i un mòdul de 20 x 20 *actus*

19. Ja hem vist adés que Aldaia va ser, probablement, una *ḍayʿa* o un *raḥal* (cf. nota 5), una propietat exclusiva concedida per l'estat, de manera que difícilment podria haver format part de la xarxa camperola originària de l'horta de Quart. Després de la conquesta tampoc pareix que els habitants musulmans d'Aldaia pertanyeren a l'aljama de Quart; i, de fet, tot sembla indicar que la relació jurídica entre ambdues poblacions es va produir només a partir la conquesta feudal, a causa de la donació conjunta a una mateixa senyoria.

equivalents a 710 metres, la qual ha estat batejada pel seu descobridor amb el nom de *València C*. Segons Ricardo González Villaescusa, es tractaria de la més tardana de les tres centuriacions detectades fins ara en la rodalia de la ciutat de València, i hauria tingut la finalitat de colonitzar unes terres anteriorment buides per part de la colònia romana, que fins i tot s'introduïrien en el territori d'Edeta (Llíria).²⁰ De fet, és en aquest quadrant oest i sud-oest de la comarca de l'Horta on millor s'ha conservat aquesta centuriació.

Amb tot, cal deixar clar que no hi ha cap relació entre la centuriació romana i el sistema hidràulic, tot i que puntualment puga coincidir algun tram de sèquia d'uns pocs metres amb algun camí o línia fossilitzada de la centuriació. És evident que dues línies isoclines en un paisatge no impliquen necessàriament una coincidència cronològica. De fet, l'espai hidràulic andalusí C s'acomoda per dos dels seus costats a camins romans; i si seguim aquest camí cap a la població de Mislata, fora de l'àmbit d'aquest estudi, veurem com un tram de la sèquia de Mislata se n'adapta igualment. Però això només indica que aquests dos sistemes hidràulics –el de Quart i el de Mislata– es van construir amb posterioritat a la centuriació, però en un moment en què aquesta ja no tenia cap funció en conjunt tot i que encara quedaren alguns rastres en el paisatge perquè seguien essent útils. De no ser així, tot el sistema s'adaptaria a la centuriació, i no únicament alguns petits trams. A més, tampoc no hi ha cap relació entre la centuriació i la resta de la xarxa viària d'origen andalusí adaptada a la topografia, que és la base del paisatge que ha arribat a l'actualitat.

Anàlisi diacrònica I: el disseny andalusí de l'alqueria de Quart

Per concloure l'anàlisi històrica de l'horta de Quart i Aldaia, una vegada analitzada la morfologia, i distingides les diverses etapes constructives del sistema hidràulic i de la resta d'elements estructurals del paisatge, ha arribat l'hora de contextualitzar socialment tots els canvis d'una manera més explícita, mitjançant una anàlisi diacrònica del paisatge agrari i la seua evolució.

A hores d'ara ha quedat a bastament demostrat que la construcció dels diversos sistemes hidràulics que formen l'horta de València no va tenir cap relació amb les estructures centuriades d'època romana. De fet, en el moment de l'arribada dels àrabs i els berbers la majoria d'aquestes estructures agràries haurien estat ja en part esborrades amb les aportacions de terra del riu i els barrancs i per la manca de manteniment, com a conseqüència de la crisi rural del món tardo-romà.²¹ Només

20. R. GONZÁLEZ VILLAESCUSA, «La Huerta cuando no lo era. La configuración histórica del territorio de Valentia», *El patrimonio hidráulico del Bajo Turia: L'Horta de València*, València, Generalitat Valenciana, 2007, 47.

21. T. GLICK, *Regadío y sociedad en la Valencia medieval*, València, Biblioteca Valenciana, 2003, cap. 9; M. BARCELÓ, «La qüestió de l'hidraulisme andalusí», *Les aigües cercades. Els qanat(s) de l'illa de Mallorca*, Palma, Institut d'Estudis Baleàrics, 1986, 10; R. GONZÁLEZ VILLAESCUSA, «Paisaje agrario, regadío y parcelarios en la Huerta de Valencia. Nuevos planteamientos desde el análisis morfológico», *Agricultura y Regadío en Al-Andalus. II Coloquio Historia y Medio Físico*, Almería, 1996, 346; GUINOT i SELMA, «L'estudi del paisatge històric...», 112.

aquelles estructures que encara són útils i continuen en ús sobreviuen al pas del temps perquè són reconstruïdes; i, en aquest sentit, hem pogut veure com alguns trams de camins que pertanyien a la centuriació romana identificada amb el nom *València C* es van integrar en la nova xarxa viària que havia de connectar els nous assentaments andalusins de l'horta de Quart, els quals tampoc no guarden cap relació amb les estructures antigues. Es creava, amb l'arribada dels musulmans, un nou paisatge, fruit d'una nova organització social.

L'elecció d'un emplaçament adequat per als assentaments dels grups camperols musulmans que van arribar a aquesta zona de la plana de València depenia, en realitat, de l'àrea principal de treball; és a dir, de la zona de cultiu irrigat. Van ser els pendents naturals del terreny els que condicionaren la construcció del sistema hidràulic de la sèquia de Quart, de manera que la gravetat s'encarregués de portar l'aigua fins a cadascuna de les petites hortes que s'hi construïren, i després a les parcel·les. Per això, encara que el punt de captació estigués situat molt lluny –al riu mateix, uns 6 km aigües amunt–, les vores dels barrancs que travessaven i drenaven la plana al·luvial de la zona baixa del Túria eren els llocs ideals per a construir aquests petits espais hidràulics. Aportaven el pendent necessari per a moure l'aigua i servien d'escorredor natural als sobrants.

Amb tot, els pendents i la gravetat no eren els únics condicionants en el disseny original del sistema hidràulic, perquè aquests només expliquen el traçat irregular i aparentment capriciós dels braços de distribució per l'adaptació topogràfica. La simple observació de la morfologia del sistema i l'emplaçament dels partidors (Figs. 4 i 8) demostra que també hi havia, clarament, un criteri social en el seu disseny. Un criteri que ha quedat fossilitzat fins a l'actualitat en el paisatge de l'horta de Quart, malgrat la posterior desaparició de la societat que el va crear i la seua substitució per una altra. D'entrada, l'estructuració del sistema basada en la construcció de diversos espais de treball físicament separats els uns dels altres –i els consegüents espais d'habitatge que hi devien haver, associats a cadascun d'ells– ens està indicant, en bona lògica, un disseny que tenia la finalitat d'acollir diversos grups de camperols independents entre si. És a dir, es tractava de grups disposats a compartir l'aigua i el treball necessari per a condicionar el terreny i construir el sistema hidràulic, però amb un comportament social suficientment particularitzat i independent com per a construir assentaments i espais de treball separats i individualitzats.

D'altra banda, cal destacar el triple partidor on naixen els braços de les Vinyes, del Mig i Forà com el lloc més important per al repartiment interior de l'aigua que corresponia a la sèquia de Quart, perquè el seu emplaçament és el punt clau per on havia de passar tota aquesta aigua abans d'enfilar per tots els canals de distribució cap a cadascun dels espais hidràulics. Cosa que es manifesta especialment en el cas del braç de les Vinyes i l'espai hidràulic assenyalat amb la lletra A, perquè si observem la figura 8 podrem veure com l'aigua ha de córrer cap al sud per la sèquia mare de Quart fins al partidor adés esmentat, per a fluir després pel braç de les Vinyes cap al nord fins a la terra cultivada, amb una orientació paral·lela però inversa. És prou evident, doncs, que aquest partidor i el seu emplaçament respon a un criteri de construcció social, i no físic, del sistema. De fet, és plausible considerar-lo el testimoni tangible d'un acord polític entre els diversos grups construc-

tors del sistema pel repartiment de l'aigua de reg, independentment del caràcter d'aquest pacte, perquè en ell estan representades les proporcions del cabal total de la sèquia de Quart que corresponia a cada canal i, per tant, a cadascun dels grups que cultivaven els espais hidràulics construïts.²²

Comptat i debatut, el que es desprèn de l'anàlisi morfològica mostrada fins ara és que l'estructura i disseny del sistema hidràulic de la sèquia de Quart i la xarxa de poblament associada és la plasmació física en el paisatge de la societat tribal i tributària que es va establir i desenvolupar a la península ibèrica a partir del segle VIII amb l'arribada dels musulmans àrabs i berbers. És a dir, grups familiars amplis o clans, vinculats per una filiació agnàtica i amb un fort comportament endogàmic, organitzats en *qurà* o alqueries. Alhora, segons l'ha definida Pierre Guichard, la *qarya* o alqueria seria la unitat bàsica d'explotació de la terra, estructurada en un nucli de poblament o petit districte amb unes terres de conreu, sense límits precisos, que ocuparien els diversos clans.²³ I què és la xarxa de poblament i espais de treball ací definida per a l'horta de Quart sinó una xarxa de grups camperols clànics associats en una alqueria?

També és cert que la morfologia del sistema no explicita necessàriament una organització social tribal d'aquest grups; amb independència que necessàriament es tractava de grups diversos i segmentats de camperols. Però a hores d'ara, amb els coneixements que tenim sobre la societat andalusina, resulta impossible no interpretar-ho d'aquesta manera. Així doncs, allò que hi va haver en el moment inicial de l'assentament de Quart va ser una alqueria (*qarya*), dividida en diversos barris (*ḥāwa'ir*, pl. de *ḥāra*) o llocs d'habitatge, ocupats cadascun d'ells per un grup camperol clànic (*qawm*) amb els seus espais de treball associats –les hortes identificades–, formant tots plegats la comunitat o aljama (*ḡamā'a*) de l'alqueria.²⁴ A més

22. Les proporcions que han arribat a l'actualitat, igualitàries entre els tres braços, poden haver estat alterades en algun moment del passat. Només una excavació arqueològica del lloc, actualment soterrat, podria aclarir-ho. L'excavació que va realitzar S. Selma en el partidor de les llengües del Raig, a la sèquia de Tormos, va confirmar una proporció igualitària entre ambdós canals i va evidenciar que les seues boques mesuraven, segons l'autor, dos colzes «egipcis» cadascuna. E. GUINOT i S. SELMA, *Les séquies de l'Horta Nord: Mestalla, Rascanya i Tormos*, València, Generalitat Valenciana, 2005, 171.

23. P. GUICHARD, *Al-Andalus: Estructura antropológica de una sociedad islámica en occidente*, Barcelona, Barral, 1976; «La société rurale valencienne à l'époque musulmane», *Estudis d'Història Agrària* 3, 1979.

24. També es podria considerar, és clar, que cadascun dels espais d'habitatge i de treball era una alqueria independent, com tantes altres. Però pel context de convivència amb altres alqueries i sistemes hidràulics dins de l'horta de València, i també pel disseny del sistema hidràulic, sembla més adequat considerar-los «barris» d'una mateixa alqueria, en un sentit rural i no gens urbà de la paraula. Sobretot tenint en compte que la documentació feudal del segle XIII considera l'aljama de Quart com un conjunt únic, sense diferenciar entre diversos nuclis d'habitatge que devia haver-hi. També és cert que no deixa de ser una interpretació basada en un sol índex, i és cert que aquest model d'alqueria no s'ha constatat a penes al Šarq Alandalús, almenys de moment, però cal recordar l'exemple de l'alqueria de Carabona, en territori de Borriana, que estava formada per sis nuclis d'habitatge diferents (*domibus et locis*). Huici-Cabanes, *Documentos de Jaime I*, doc. 20. També sembla que hi ha algun cas documentat a Mallorca, però és sobretot fora del šarq on el

a més, d'acord amb aquesta organització social definida, només es pot deduir que la morfologia del sistema i l'emplaçament del partidor és el resultat dels pactes polítics establerts entre els diversos grups tribals associats amb la finalitat de construir conjuntament el sistema hidràulic i la xarxa de poblament de l'alqueria de Quart.

Miquel Barceló ha evidenciat que aquestes associacions de grups camperols àrabs i berbers emigrats es produïen durant el procés de colonització en el qual es va formar Alandalús, amb la finalitat de construir assentaments conjunts o xarxes d'alqueries.²⁵ Pactes tribals, en definitiva, dels quals se sap encara ben poc. El que no s'havia evidenciat clarament fins ara és que aquests pactes o associacions de grups camperols podien funcionar també en els assentaments periurbans de les grans hortes fluvials.²⁶ De fet, la major part de la historiografia sobre Alandalús diferencia, de manera implícita o explícita, entre les alqueries de muntanya i les alqueries periurbanes de les grans hortes. Les unes associades a un *ḥiṣn* i formades per grups de camperols clànics i tribals que tenien una relació amb l'Estat únicament fiscal, segons ha evidenciat Guichard per a «l'àmbit rural».²⁷ Les altres, dependents d'una *madīna*, que suposadament hauria portat els camperols a viure i treballar en la seua horta periurbana, a partir dels segles X o XI, no se sap molt bé com ni sota quines condicions.²⁸ Però el que sembla mostrar el cas de l'alqueria de

terme *ḥāra*, per a l'àmbit rural, està àmpliament documentat com a unitat de poblament menor a l'alqueria, destacant l'Alpujarra, la Vega de Granada, i la zona de Màlaga. Vegeu al respecte les pàgines que hi dedica al tema V. MARTÍNEZ ENAMORADO, *Al-Andalus desde la periferia. La formación de una sociedad musulmana en tierras malagueñas (siglos VIII-X)*, Màlaga, Diputación de Málaga, 2003, 323-328.

25. M. BARCELÓ, «Immigration berbère et établissements paysans à Ibiza (902-1235). À la recherche de la logique de la constructions d'une nouvelle société», *Castrum 7: Zones côtières littorales dans le monde méditerranéen au Moyen Age: défense, peuplement, mise en valeur*, Roma-Madrid, École française de Rome-Casa de Velázquez, 2001, 291-321; *Los Banu Ru'ayn en al-Andalus. Una memoria singular y persistente*, Granada, Universidad de Granada, 2004.

26. Només en el cas de *madīnat* Yâbisa s'havia demostrat abans que l'espai agrari del seu *ḥawz* havia estat construït des d'una perspectiva rural i al marge de cap influència urbana. R. GONZÁLEZ VILLAESCUSA i H. KIRCHNER, «La construcció d'un espai agrari drenat andalusí al *ḥawz* de la *madīna* de Yâbisa. Anàlisi morfològica, documental i arqueològica del Pla de la Vila», *El curs de les aigües. Treballs sobre els pagesos de Yâbisa (290-633H/902-1235 dC)*, Eivissa, Consell Insular d'Eivissa i Formentera, 1997, 65-96. Tot i això, cal tenir present que Eivissa era una ciutat molt menuda, i els mateixos autors apunten que la ciutat participà en la construcció de l'espai drenat com una alqueria més, per la qual cosa, sense desmerèixer el seu valor, cal prendre aquest exemple amb cautela, i només com un primer indici que indica la manca de participació urbana en la construcció dels espais agraris als *ahwāz* de les *mudūn*.

27. GUICHARD, *Al-Andalus frente a la conquista...* Tot i que el model de *ḥiṣn-qarya* plantejat per Guichard és un model general que cal matissar, ja que també hi ha xarxes d'alqueries sense *ḥiṣn*, com ha evidenciat H. KIRCHNER, «Redes de alquerías sin husun. Una reconsideración a partir de los asentamientos campesinos andalusíes de las islas orientales», *Castillos y territorio en Al-Andalus. Jornadas de arqueología medieval*, Granada, 1998, 450-469.

28. Vegeu, per exemple, S. GUTIÉRREZ, «El origen de la huerta de Orihuela entre los siglos VII y XI. Una propuesta arqueológica sobre la explotación de la zonas húmedas del Bajo Segura», *Arbor* 151, 1995, 65-94; R. AZUAR, «Espacio hidràulico y ciudad islámica en el Vinalopó. La huerta de Elche», *Agua y territorio. I Congreso de Estudios del Vinalopó*, Petrer, 1998, 11-31; R. AZUAR i S.

Quart, a través dels rastres deixats en el paisatge, és que no hi va haver diferències substancials en l'organització i el funcionament d'unes i d'altres. La morfologia del sistema evidencia una organització social clànica dels constructors del sistema; i, pel contrari, no mostra cap indicatiu de la influència de la *madīna* ni del *sultān* en la seua composició. En qualsevol cas és prompte, amb un sol cas estudiat d'horta fluvial amb la metodologia de l'Arqueologia hidràulica, per traure conclusions definitives, i a més a més caldria encara datar l'origen de l'alqueria de Quart per a contextualitzar socialment l'assentament dins del període andalusí.²⁹

De moment, l'única diferència física apreciable –i, a més a més, evident– entre els espais hidràulics identificats i els petits sistemes de muntanya és la seua superfície. El catàleg elaborat per Eugènia Sitjes sobre el conjunt de sistemes hidràulics andalusins estudiats fins ara amb la metodologia de l'Arqueologia hidràulica ens mostra que la superfície dels sistemes associats a un sol lloc d'habitatge tenen normalment entre 1 i 2 hectàrees, mentre que els sistemes que irriguen una superfície major solen ser explotats conjuntament per diversos grups amb els seus respectius lloc d'habitatge, als quals sol correspondre una mitjana semblant a les mesures

GUTIÉRREZ, «Formación y transformación de un espacio agrícola islámico en el sur del País Valenciano: el Bajo Segura (siglos IX-XIII)», *Castrum 5, Archéologie des espaces agraires méditerranéens au Moyen Âge*, Múrcia, 1999, 201-211. També podríem incloure en aquest plantejament a R. MARTÍ i S. SELMA, «La huerta de *madīna* Šubrub (Segorbe, Castelló)», *Boletín de Arqueología Medieval* 9, 1995, 39-51.

29. Això encara no s'ha pogut fer, a causa de les dificultats que implica datar directament un sistema hidràulic, i per la falta d'excavacions arqueològiques en llocs d'habitatge associats. L'alternativa seria fer-ho indirectament a través de la prospecció arqueològica, però aquesta recerca resulta infructuosa en el cas de l'horta de València a causa de les nombroses aportacions de terra del riu, que han soterrat els nivells d'època andalusina a una profunditat tan considerable que ni els treballs agrícoles habituals fan pujar restes ceràmiques a la superfície. Només una datació indirecta, a través de la toponímia, indicaria que el sistema hidràulic de Quart va ser construït abans del segle X, tot i que no deixa de ser una hipòtesi que caldria confirmar amb altres mètodes. Tot vindria indicat a través del topònim Benàger, que dona nom a l'altra de les sèquies del doble sistema de Quart-Benàger, ja que, per la morfologia del sistema, la sèquia de Benàger ha de ser coetània o posterior a la de Quart, de manera que el segment de la tribu berber dels *Banū Ağğēr* que va donar nom a aquesta sèquia es va haver d'assentar a la zona al mateix temps o posteriorment als anònims camperols de Quart. I d'acord amb els coneixements actuals sobre l'emigració de camperols musulmans a Alandalús, això hauria estat abans del segle X. La hipòtesi es basa en la idea de segmentació tribal establerta per M. Barceló, segons la qual la rigidesa i dificultat de creixement dels sistemes hidràulics hauria obligat els grups tribals de camperols a dividir-se quan es produïa un creixement demogràfic, per a emigrar una part del clan a un altre lloc, de manera que es produïa un nou assentament. Així, és molt probable que els *Banū Ağğēr* que es van establir a les illes orientals d'Alandalús a partir d'una data ben identificada com és el 902 d.C. (Beniatzar, Benacar i Beninatgar a Mallorca, Biniàixer a Menorca, i Benicatzar i Beniaixir a Eivissa) procediren de la zona valenciana, la qual cosa data els establiments valencians en un moment anterior. Estaríem parlant, doncs, de confirmar-se la hipòtesi, dels rastres de l'emigració berber més primerenca dels segles VIII o IX en la plana al·luvial de València. La idea està presa de M. BARCELÓ, «Assaig d'identificació del rastre dels assentaments de la immigració berber més primerenca», *El Curs de les aigües. Treballs sobre els pagesos de Yābisa (290-633H/902-1235 dC)*. Eivissa, Consell Insular d'Eivissa i Formentera, 1997, 9-28.

mentonades.³⁰ Tots aquests casos, però, són alqueries situades als vessants muntanyencs i als fons d'estrets barrancs. Per contra, les superfícies que podem apreciar en Quart són evidentment superiors: unes 23 hectàrees en el cas de l'espai A, que era l'horta més gran i associada al nucli de poblament principal, i 18 en el cas de B, mentre que la resta d'espais hidràulics mantenen una superfície molt més homogènia i semblant a la dels espais hidràulics no fluvials, entre 6 i 7 hectàrees.³¹ Així doncs, ens trobem amb un sistema dissenyat originàriament per a irrigar aproximadament un total de 60 hectàrees, compartides entre diversos grups de camperols. No hi ha, doncs, per ara, en aquest punt de la recerca, una resposta que explique la diferència entre la mida d'aquests espais de Quart i la resta.

És evident que l'àrea de treball construïda –la superfície de l'espai hidràulic– està en relació amb la mida del grup constructor. O millor dit, com va indicar Miquel Barceló, està en relació amb les necessitats de subsistència estimades pel grup, incloent-hi l'excedent necessari.³² Cal concloure, doncs, que els grups constructors d'aquestes hortes ja eren relativament «grans» en el moment de la seua arribada i assentament. Tan grans, almenys, com per a poder treballar una horta de 23 hectàrees en el cas d'A; i grans, és clar, sempre en relació amb la mida dels grups assentats en les alqueries de muntanya. Per contra, no és acceptable que aquestes mesures tan superiors de les hortes fluvials, respecte a les petites hortes, responguen simplement a una major disponibilitat de sòl i aigua, ja que la construcció d'una àrea de treball superior a la necessària –per a la subsistència i per a la formació d'excedent– seria una feina inútil, que a més a més no encaixa en les característiques de la societat andalusina.³³

Altrament, tampoc és molt el que podem saber del parcel·lari andalusí a l'interior dels espais hidràulics identificats. Coneixem l'estructura bàsica formada per terrasses i regadores del disseny original, però aquest no ha de ser necessàriament el parcel·lari andalusí que degué anar evolucionant amb els segles. La poca documentació d'època andalusina que s'ha conservat –sobretot *fatwà/s* tardanes de la zona de Granada– demostra que en les alqueries es produïen contínuament divisions de parcel·les com a conseqüència dels processos hereditaris i, en menor mesura, del mercat de la terra.³⁴ Cal suposar que necessàriament això va ser així arreu d'Alandalús, i també en èpoques anteriors, però no en sabem res de

30. L'anàlisi estadístic, de fet, permet l'autora arribar a la conclusió que es tracta d'una mostra molt homogènia en tots els aspectes, inclòs el de la superfície. E. SITJES, «Inventario y tipología de sistema hidráulicos de Al-Andalus», *Arqueologia espacial* 26, Terol, 2006, 263-261. Els sistemes andalusins més grans estudiats fins ara i arreglats en aquest catàleg són els de Coanegra (773 ha), Felanitx (8,1 ha), Bunyola (10,2), l'horta de Cubelles (10,45 ha), i Alaró (15 ha) tots ells a Mallorca i estudiats per H. Kirchner, així com una de les hortes de Letur (21 ha), a Albacete, estudiada per C. Navarro.

31. Per a les mesures exactes vegeu la nota 14.

32. BARCELÓ, «De la congruència y la homogeneidad...» 25.

33. RETAMERO, «Les mesures de la supervivència», *Els barrancs tancats...* 269-280.

34. C. TRILLO, *Agua, tierra y hombres en Al-Andalus. La dimensión agrícola del mundo nazarí*, Granada, Universidad de Granada, 2004, 139-159.

moment.³⁵ En qualsevol cas, és evident que el parcel·lari andalusí evolucionat de l'interior dels espais hidràulics identificats va desaparèixer amb la colonització feudal, i aquest va quedar reduït a l'estructura bàsica del sistema que s'ha pogut identificar, format per les sèquies i els límits de les terrasses, que és el de la construcció original del sistema.

D'altra banda, un aspecte que ha quedat prou palès amb l'anàlisi morfològica de la sèquia de Quart és que amb l'arribada dels camperols musulmans no es va produir una colonització agrària generalitzada de tot el territori susceptible de ser irrigat pel nou sistema hidràulic. La proposta d'identificació dels petits espais hidràulics del disseny original del sistema ve a resoldre el dubte sobre l'organització inicial de l'espai agrari feta per part de la societat andalusina. Però també permet descartar una colonització agrària en extensió, que hagués produït espais de treball amb parcel·lars continus i extensos com havia estat el cas romà amb les centuriacions, i en certa manera seria després el cas de la societat feudal. Això hagués implicat una estructura social i unes tècniques de conreu ben diferents a les desenvolupades a Alandalús.

Alhora, també és evident que els espais hidràulics andalusins identificats a l'horta de Quart es van mantenir estables des de la seua construcció –en un moment encara indeterminat– fins a la conquesta de Jaume I, ja que no s'hi van produir ampliacions de terra irrigada mitjançant l'addició de parcel·les a la vora dels espais del disseny inicial. Aquests espais són morfològicament congruents i tancats des del seu disseny, i estan envoltats d'un parcel·lari posterior a la conquesta que ocupa zones anteriorment no irrigades. Així doncs, les ampliacions del sistema en època andalusina, si hi va haver, es van produir mitjançant l'afegiment de nous braços de distribució i la consegüent creació d'espais hidràulics nous i segregats dels anteriors. De fet, ja hem vist com aquest podria ser el cas de l'espai E o d'al-Baida, ja que la seua morfologia és lleugerament distinta a la de la resta, i no sorgeix del partidori dels tres braços, sinó uns metres abans. També els espais C i D, que comparteixen el mateix braç, podrien representar una ampliació del sistema, o almenys la construcció de l'horta d'un mateix grup en dos fases, possiblement arran d'un creixement demogràfic posterior; és a dir, la segmentació d'un grup dins del territori de l'alqueria.

D'altra banda, Aldaia, emplaçada per sobre de la sèquia mare, en la perifèria de l'horta històrica, és la més evident representació física en el paisatge de l'evolució històrica de la societat andalusina, palesada en l'aparició d'una oligarquia urbana al servei de l'Estat capaç d'apropiar-se de terres de l'òrbita de la *madīna* i explotar-les individualment. Que, alhora, no s'hauria pogut produir sense l'aparició de camperols sense terra (*šarik*) disposats a treballar com a parcers les noves terres

35. En un altre lloc he evidenciat amb l'estudi d'un sol cas que la societat andalusina, i les seua hereva «morisca», tendia a la divisió continua de la propietat dels camps fins a la formació de vertaderes microparcel·les. F. ESQUILACHE, «Sobre la rigidez de los sistemas hidráulicos y la evolución del parcelario en las huertas de moriscos. El caso de la acequia de Alèdua», *Actas del XI Simposio Internacional de Mudéjarismo*, Terol, Centro de Estudios Mudéjares, 2009, 379-392.

rompudes, l'existència dels quals està ben documentada en el moment de la conquesta cristiana.³⁶ Tot plegat es tracta d'un procés irremeiablement lligat al desenvolupament urbà en la societat andalusina, que la historiografia no està encara es condicions d'explicar de forma fefaent. No obstant, això no implica necessàriament cap canvi en els processos de treball interiors de l'alqueria tribal, els quals, d'altra banda, desconeixem a ciència certa.

Anàlisi diacrònica II: el nou parcel·lari de Quart i Aldaia posterior a la conquesta

A partir de la conquesta del segle XIII hi va haver canvis importants en el paisatge de l'horta de Quart i Aldaia. Tot i que no és segur si aquests van ser importants mentre la població indígena andalusina va romandre al senyoriu sota domini feudal. El privilegi reial pel qual Jaume I perdona l'aljama de Quart després de la guerra de 1247 –que deu ser, en realitat, una renovació de les condicions de permanència pactades en el moment de la conquesta– es limita a donar-los permís per *in vestris hereditatibus et domibus remanere* i exigir com a renda la tercera part de la collita.³⁷ El privilegi posterior a la guerra de 1276-78, amb tot, sembla indicar un canvi en aquest sentit. Així, després d'assegurar als andalusins que podrien romandre sans i estalvis a les seues cases, *et tenere ac colere hereditates suas*, Pere el Gran afegeix que *quilibet eorum unam iovatam dum ipsam coluerint*.³⁸ El fet que es condicione la possessió de la terra a que aquesta siga cultivada s'entén perfectament pel context feudal, en el qual el rei exigeix la producció perquè es paguen les rendes. Tanmateix, la frase també sembla indicar que el rei està permetent –o induint– l'aljama a la rompuda de noves terres: una jovada per família conjugal. De manera que aquest podria ser el primer indici documental d'una ampliació de la superfície irrigada de l'horta de l'alqueria de Quart per part de l'aljama després de la conquesta.

Un document prou més tardà indica la presència de terres i vinyes irrigades fora dels espais hidràulics andalusins. En 1321 el monestir de Poblet va aconseguir comprar a Felip Boil, senyor de Manises, una heretat que aquest tenia a Quart, en un intent d'aconseguir tota la terra del senyoriu que no li pertanyia.³⁹ L'interès dels monjos per la compra estava provocat pel fet que es tractava de terres alodials que no estaven subjectes a cap cens de la senyoria, de manera que es pot deduir

36. Carmen Trillo ha explicat en diverses ocasions l'existència jurídica de terres *mawāt* o apropiables per bonificació en les alqueries andalusines, que si bé estava pensada originalment per a possibilitar l'assentament de nous grups camperols o l'ampliació puntual de les terres d'un clan, també va possibilitar l'aparició d'aquests *rahal/s* a través de les donacions del *sultān*. TRILLO, *Agua, tierra y hombres...*, 89. Vegeu també GUICHARD, *Al-Andalus frente a la conquista...*, 504-529.

37. La carta de 1248 es coneix per un resum de 1306 en ACA, Cancelleria, reg. 203, fs. 147v-148r.

38. ACA. Cancelleria, reg. 44, fs. 149v-150r, publicat per E. GUINOT, *Cartes de poblament medievals valencianes*, València, Generaliat Valenciana, 1991, doc. 190.

39. AHN, Clero, Pergamins, carpeta 3224, n. 4, publicat per R. VALLDECABRES, *Cincuenta documentos inéditos para una historia de Quart en época bajomedieval*, Quart de Poblet, Ajuntament de Quart de Poblet, 2007, doc. 3.

que el seu origen està en les donacions que hauria realitzat Jaume I després de la conquesta –potser en el moment del repartiment. En qualsevol cas, el document indica que aquesta heretat estava formada per una casa a Quart i un hort adossat, així com *septem trocium terre i quator trocium vinee*; sense especificar-ne la superfície, tot i que sí en detalla les afrontacions. I així és com sabem que dues de les set parcel·les de terra estaven situades a l'est de l'espai hidràulic andalusí identificat amb la lletra A, perquè afronten per dues parts amb *cequia molendini* i això només es pot produir a l'inici d'aquest canal, just quan realitza tres girs de 90°. Una altra afronta amb el camí de València i amb la senda de Xirivella, per la qual cosa cal situar-les a l'oest de Quart i també irrigades per la sèquia del Molí en el seu darrer tram. Finalment, encara hi ha alguna parcel·la que limita amb sèquies de menor importància, de les quals no en dóna cap nom, i les vinyes estan envoltades de més *vinee*, la qual cosa ens indica, una vegada més, la concentració d'aquestes en partides concretes. Però el més interessant ara d'aquest document és que ens informa que en aquell moment ja hi havia terres irrigades, al marge de l'aljama, fora dels espais hidràulics andalusins del disseny original que s'han identificat (Fig. 4). Amb tot, la independència de la *ḡamā'a* per a gestionar la terra de la comunitat continuava intacta, perquè quan en 1257 el rei va expropiar les heretats que Ibn Būna tenia a l'alqueria de Quart les va lliurar al conjunt de l'aljama amb la finalitat que en disposaren com volgueren; la qual cosa permet suposar que aquestes terres sí devien estar dins dels espais hidràulics andalusins anteriors a la conquesta.⁴⁰

A Aldaia –on els andalusins tampoc no en van ser expulsats, però a diferència de Quart sembla que no hi havia una aljama organitzada– la documentació indica que també hi va haver canvis relacionats amb donacions de terres que es van irrigar a partir de llavors. En 1262 va ser de nou el rei –que gràcies al seu patronatge sobre Sant Vicent feia i desfeia el que volia en aquest senyoriu eclesiàstic abans del lliurament a Poblet– qui va establir a Guillem de Peborén 4 jовades (12 hectàrees) de terra en el terme d'Aldaia, dividides en cinc parts.⁴¹ En realitat, es tracta d'una donació de diverses parcel·les soltes que segurament havien quedat sense establir amb anterioritat, perquè les afrontacions demostren que era una zona de vinyes –necessàriament de regadiu– en plena producció, i el cens imposat de 4 lliures de cera anuals per a la casa de Sant Vicent era el mateix que tenien les terres del voltant.⁴² Entre les afrontacions indicades, s'esmenten en diverses ocasions el camí de Silla i la sèquia de Quart –que ha de ser, en realitat, l'actual braç del Divendres– a més de les vinyes de Sant Vicent –la reserva senyorial–, i diverses heretats més, per la qual cosa aquestes terres devien estar situades en les proximitats de l'espai hidràulic andalusí identificat amb la lletra E o d'al-Baida, a banda i banda del camí

40. ACA. Cancelleria, reg. 10, f. 8, publicat per R. BURNS, *Diplomatari del regne croat de València. Els documents registrats del seu conqueridor II*, València, 1995, doc. 12.

41. ACA. Cancelleria, reg. 12, f. 55, publicat per BURNS, *Diplomatari...* doc. 400.

42. En 1283 el justícia de València va fer vendre l'heretat que Ximén Jaume Alcutici tenia a Aldaia a cens de 4 lliures de cera per al monestir de Sant Vicent. *Llibre de la Cort del Justícia ...* llibre 3, doc. 213.

de Silla (Figs. 4 i 8). És així, doncs, com tot indica que el parcel·lari més o menys ortogonal, encaixat entre el braç Forà i la sèquia de Divendres, al sud del camí de la Nòria, que embolcalla els espais hidràulics andalusins D i E, ja s'havia construït en 1262, perquè sens dubte la irrigació de bell nou va irremeiablement unida a l'abancament i la construcció del parcel·lari.⁴³

El procediment de construcció d'aquest abancament està a hores d'ara ben identificat, tot i que hauria estat impossible entendre'l sense l'observació directa del territori duta a terme amb la prospecció hidràulica. Es va poder constatar que l'aterrossament del terreny es va construir de baix cap a amunt seguint el pendent natural –no podia haver estat d'una altra manera– i emprant els dos canals de reg principals preexistents com a guia –el braç Forà i la sèquia del Divendres–, de manera que es constata que la seua construcció es va fer tota d'una. Així, a partir de la senda de Xirivella i el camí de Samarra –límits territorials amb el senyoriu de Xirivella–, es va començar a abancalar en direcció a l'oest, fins a arribar al tram de la sèquia del Divendres de Quart que discorre en direcció al sud-est, i límit occidental d'aquest parcel·lari (Fig. 4). En general, el disseny va ser simple, puix de les sèquies principals anaven eixint les regadores paral·leles, una per terrassa, en direcció sud des del braç Forà i a banda i banda en el cas del Divendres. Els espais hidràulics andalusins D i E van quedar integrats dins la nova horta ampliada producte del Repartiment, embolcallats pel nou parcel·lari. I altres fites importants preexistents, com ara el camí de Silla –que en aquest tram concret havia pertangut a la centuriació romana i posteriorment s'havia integrat en la xarxa viària andalusina de l'alqueria–, es van respectar, segurament perquè ja hi havia alguna mena de límit de terrassa anterior i perquè el camí continuava essent útil i necessari. El resultat de tot plegat, en general, van ser parcel·les de 2, 3 i 4 cafissades, i encara alguna de 6 (això és, 1 jovada).

En qualsevol cas, aquest document de 1262, i la resta dels que hem vist fins ara, deixen clar que el parcel·lari que trobem reconstruït a la figura 4, envoltant els espais hidràulics andalusins, és immediatament posterior a la conquesta del segle XIII. Però va ser, de fet, amb l'arribada dels colons cristians a principis del segle XIV que els canvis van ser definitius a Quart i Aldaia. En la carta de poblament de 1334, l'abat de Poblet va establir en emfiteusi a 50 colons cristians una casa, una jovada de terra d'horta (3 hectàrees) i una jovada al secà, amb un cens anual de 7 sous per la casa, 84 per la jovada de regadiu, i només 2 sous per la de secà; bo i deixant clar, així,quina era la principal font generadora de renda per a la senyoria.⁴⁴ Ben prompte, però,

43. Aquesta és una interpretació fonamental, perquè qualsevol establiment de terres dins del perímetre susceptible de ser irrigat implicava de seguida el dret a fer-ho; però si aquestes terres havien estat de secà o no estaven cultivades en època andalusina, calia necessàriament un condicionament previ que va més enllà de la simple construcció de regadores, com ara la construcció de terrasses planes que permeten el regadiu, les quals s'han de construir conjuntament i tot d'una.

44. Publicada per GUINOT, *Cartes de poblament...* doc. 263. Els 84 sous per jovada són en realitat 14 sous per cafissada, que és com es mesuraven les parcel·les i es pagaven els censos en la pràctica. En 1349 es van rebaixar a la meitat a causa de la disminució de la població per la pesta; i, malgrat que en 1356 el monestir va voler tornar a la xifra original, el cens de regadiu es

els monjos s'haurien de penedir de l'expulsió, perquè la disminució de les rendes del senyoriu amb l'arribada dels nous colons cristians va ser dràstica. De fet, la carta de poblament ja evidencia que aquesta colonització va ser un fracàs per a la senyoria, ja que el monestir es va reservar el dret a elegir més colons per a *les altres cinquanta jovades ab alberchs* que no havien estat ocupades encara.⁴⁵

Aquesta darrera dada, però, també ens indica que les 50 jovades de regadiu establertes en la carta pobla als nous colons cristians –una per cadascun d'ells– eren, en realitat, la meitat de la superfície calculada per la senyoria amb capacitat de ser irrigada en l'horta de Quart i Aldaia, que era per tant d'unes 100 jovades, això és, unes 300 hectàrees. Si descomptem d'aquesta darrera xifra les poc més de 100 hectàrees que té el Comuner d'Aldaia, ens queden unes 200 hectàrees per a la sèquia de Quart, que coincideixen aproximadament amb la superfície irrigada que es pot estimar per al segle XIV en l'àmbit de la sèquia de Quart. Quadrupliquen, per tant, les 60 hectàrees adés estimades per al disseny andalusí original del sistema. És evident, doncs, que el cultiu irrigat extensiu en les grans hortes fluvials és un producte, sens dubte, de la societat feudal.

El Comuner d'Aldaia no devia existir abans del segle XIV, a l'arribada dels colons cristians en 1334, perquè, com hem vist adés, és un parcel·lari típic de colonització. La seua construcció està també molt ben identificada com en el cas del Divendres-Forà, però la diferència és que ací no hi havia cap constrenyiment hidràulic previ. El nou sistema hidràulic del Comuner, afegit a Benàger, havia estat ja concebut de bestreta, encara que es construís al mateix temps que l'aterassament. D'entrada, els braços de distribució del nou espai hidràulic no podien eixir directament de la sèquia mare de Benàger a aquesta alçada tan inicial del seu recorregut, ja que això hauria suposat la paralització de tot el sistema quan es volgués tandejar l'aigua, per la qual cosa calia construir una nova sèquia mare paral·lela i a poca distància de la de Benàger. D'aquesta anirien eixint, ara sí, tots i cadascun dels braços rectes que haurien de facilitar la formació del parcel·lari ortogonal típic de la colonització feudal. Ja hem vist com van ser aquestes sèquies de distribució les que articularen la superfície de les parcel·les en mesures forals, i com l'aterassament, per contra, tenia una mesura fixa i constant. Es va construir abancalant el terreny de forma molt més ortogonal des de la sèquia del Divendres de Quart, que era el límit occidental de l'altre parcel·lari, fins a la nova sèquia mare del Comuner, paral·lela a la de Benàger. A la figura 3 es pot apreciar com els límits de les dues terrasses principals de l'espai del Comuner, amb els quals coincideixen els dos camins de circulació interior del Comuner, són perfectament rectes i perpendiculars al camí

va mantenir en 7 sous per cafissada fins al segle XVIII, tot i que se'n desconeix la causa. AHN, Còdex 494B, f. 26r., publicat per J. R. SANCHIS, *El Llibre de Privilegis del Priorat de Sant Vicent de la Roqueta de València*, Aldaia, Ajuntament d'Aldaia, 2001.

45. No només la carta de poblament ho evidencia. En 1346, davant l'estat ruïnós del senyoriu, Pere el Cerimoniós va haver de donar permís a Poblet per admetre de nou els andalusins anteriorment expulsats per a treballar les terres que encara no havien estat ocupades per colons cristians, al mateix temps que ordenava a l'antiga aljama de Quart abandonar el plet que havien iniciat per l'expulsió. ACA, Cancelleria, reg. 881, fs. 48v-49. Només uns pocs hi van tornar.

romà de la Nòria, i d'ací se'n deriva l'aparent ortogonalitat. Tot i això, la distància entre ambdós límits de terrassa de 10 cordes forals identifica clarament el període de construcció del Comuner, per això no cal pensar que aquestes línies isoclines amb la centuriació romana puguen pertànyer a l'Antiguitat, sinó únicament que aquest camí recte va servir de guia als soguejadors cristians.

Fet i fet, la descripció del Comuner d'Aldaia i el seu parcel·lari ortogonal associat és la constatació arqueològica del mode d'assentament i organització de l'espai agrari del sistema de colonització feudal, que ja fa temps s'havia detectat als documents escrits.⁴⁶ Així, allò que trobem és un primer espai d'horts de poques fanecades, un segon espai de parcel·les majoritàriament d'una cafissada –probablement destinades al conreu de la vinya– i, finalment, un tercer espai més allunyat que va ser repartit en parcel·les de 2, 3 i 4 cafissades destinades al conreu de cereals. Nous conreus s'imposaven, i una nova lògica de producció també, basada en l'expansió agrària i la construcció de parcel·les que s'adeqüen a la família conjugal cristiana, la producció de renda i el mercat urbà.

En definitiva, moltes coses van canviar en l'horta de Quart i Aldaia a partir de 1334, i encara més als segles posteriors. Les sèquies construïdes pels camperols musulmans establerts a Quart, potser als segles VIII o IX, eren les mateixes que van emprar els camperols cristians a partir de la conquesta feudal, i les mateixes que han arribat a l'actualitat fetes i refetes al llarg dels segles. Amb tot, l'ús i la gestió que en van fer la societat andalusina –tribal i tributària– i la societat feudal –després capitalista– van estar ben diferents. Cadascuna d'aquestes societats va emprar allò que havia heretat de l'anterior i ho va readaptar a les seues necessitats i paràmetres, de manera que el paisatge agrari que ens ha arribat a nosaltres és la conseqüència de totes aquestes contínues transformacions. La prospecció hidràulica ha permès entendre tot el procés, i la interpretació morfològica destriar les diverses etapes de construcció i reconstrucció de les estructures, de manera que, combinant-ho tot plegat amb la documentació escrita, s'ha pogut reconstruir l'evolució d'aquest espai agrari. El paisatge és, doncs, un arxiu en el qual les diverses societats del passat ens han deixat informació sobre el seu propi funcionament.

46. Es tracta d'un fet assumit fa temps per la historiografia, però potser es pot esmentar el treball pioner d'A. FURIÓ i F. GARCIA-OLIVER, «Dificultats agràries en la formació i consolidació del Feudalisme al País Valencià», *La formació i expansió del Feudalisme català. Estudi General* 5-6, Girona, 1985-86, 300.

FIGURA 1
Plànol de situació de l'horta sud-oest de València

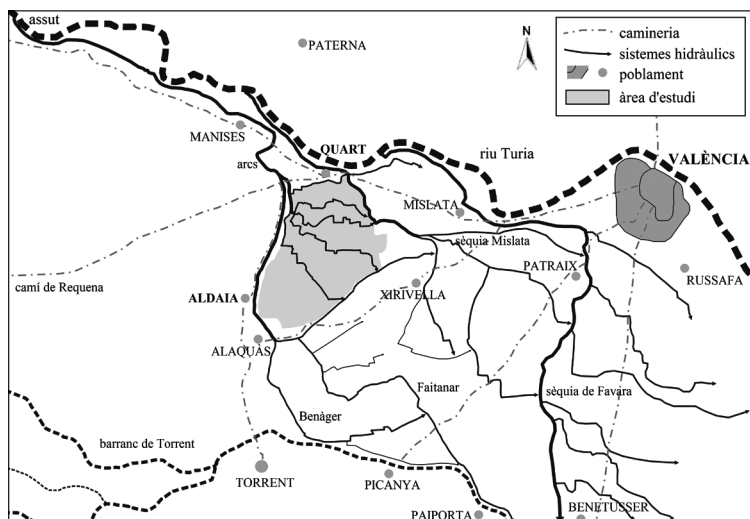

FIGURA 2
Sistemes hidràulics de la sèquia de Quart i el Comuner d'Aldaia

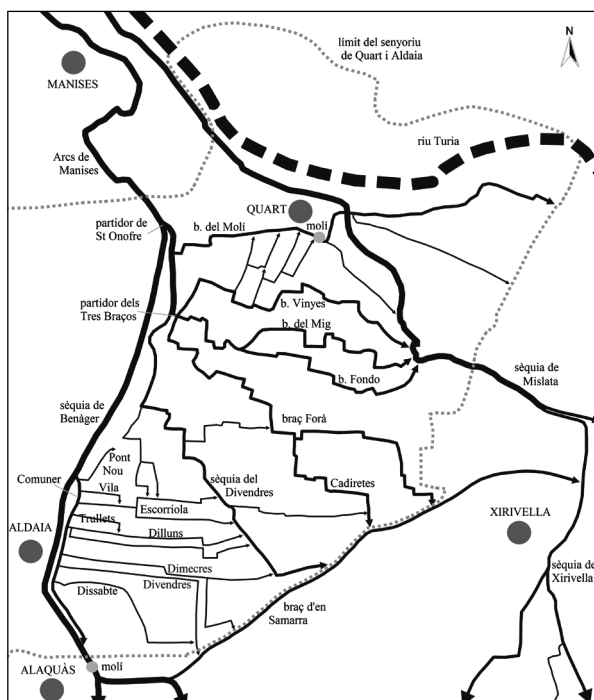

FIGURA 3
Sèquies i parcel·lari del Comuner d'Aldaia

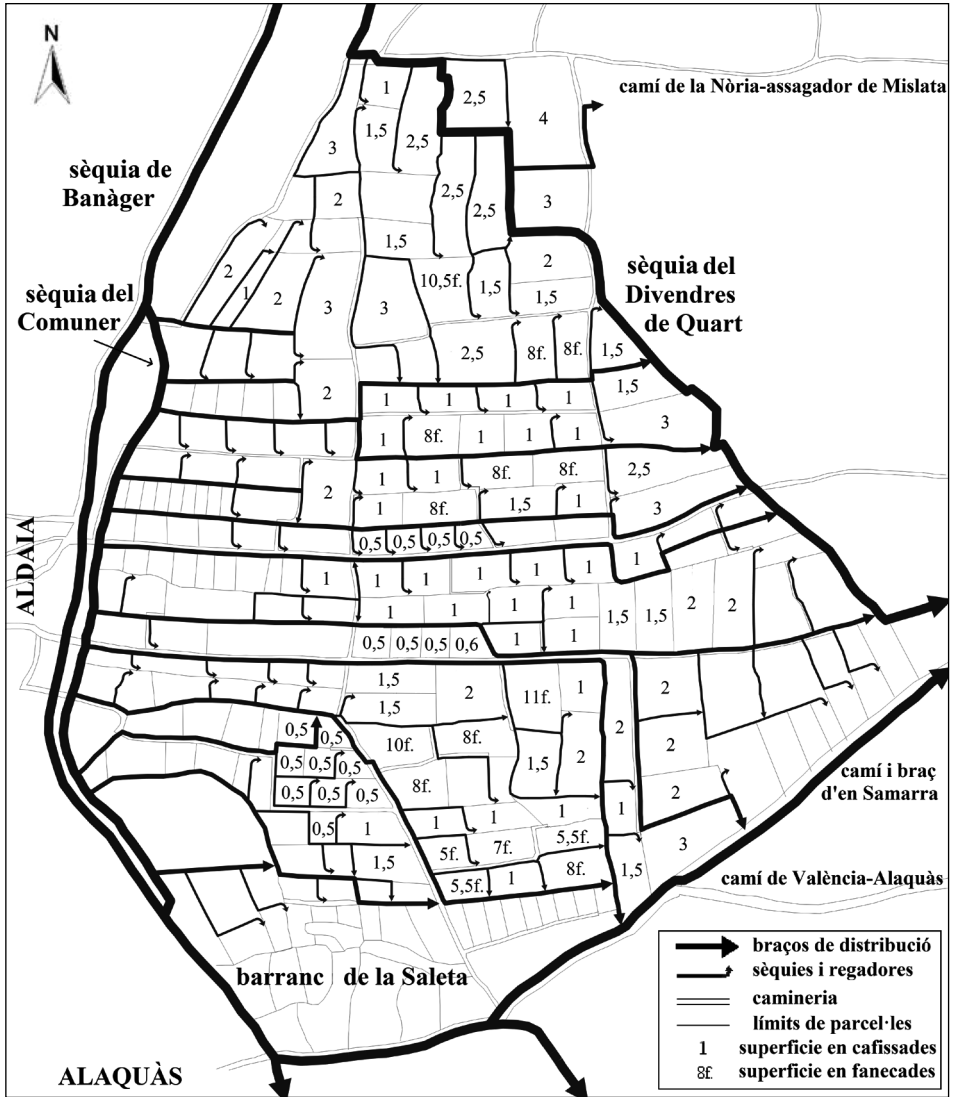

FIGURA 4

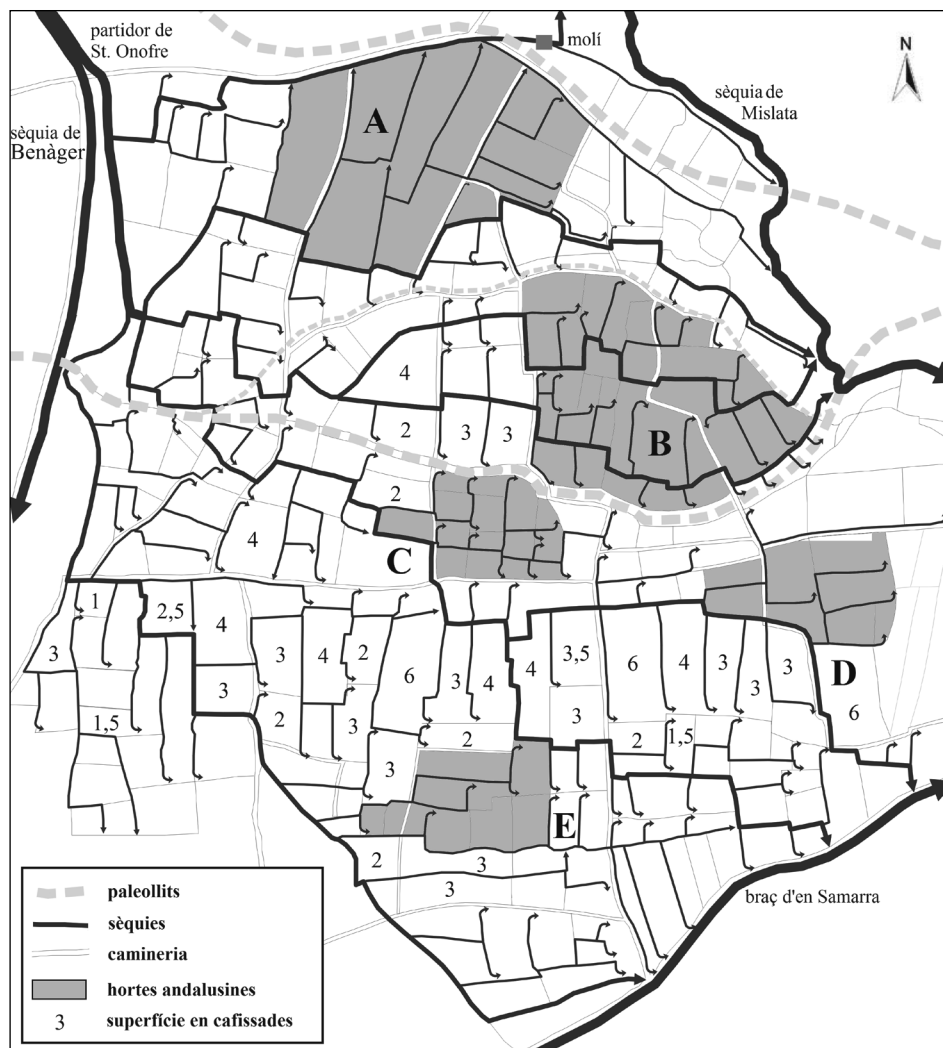
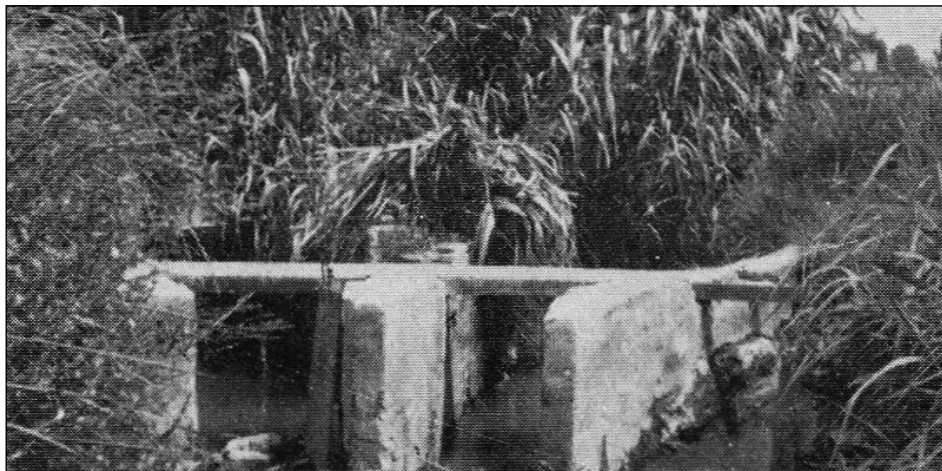

FIGURA 5
Partidor dels tres braços de la sèquia de Quart a finals dels anys 60

A l'esquerra el braç de les Vinyes, a la dreta el braç Forà, i al mig el braç del Mig. Actualment està soterrat per l'avanç de la urbanització. Foto publicada per E. Burriel, La Huerta de Valencia (zona Sur): Estudio de geografía agraria, València, Institució Alfons el Magnànim, 1971.

FIGURA 6
Braç d'Escorriola del Comuner d'Aldaia

La sèquia és un estret canal excavat al terra, amb parets d'argamassa, i les dues parcel·les situades a banda i banda de la sèquia estan a la mateixa alçada –sense terrassa–, mentre l'aigua circula a una considerable profunditat respecte a les parcel·les que ha de regar.

FIGURA 7
Detall del parcel·lari del Comuner; braç d'Escorriola

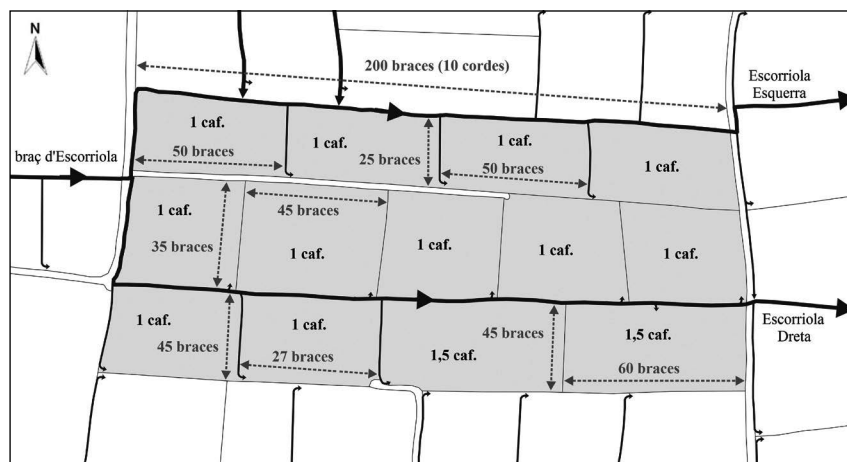

FIGURA 8
Plànol de l'alqueria andalusina de Quart

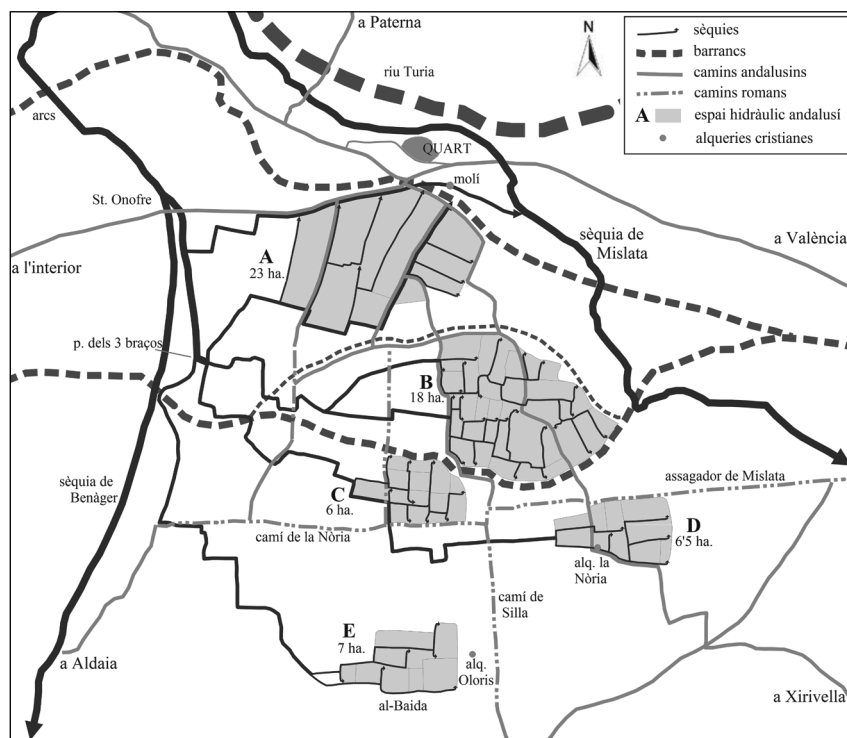

FIGURA 9
Límit de terrassa que tanca per l'est l'espai hidràulic andalusí C

